Турецький міст

БАТЬКО СИНОВІ:

"...Я, може, не повинен тобі цього писати, Богдане, хай би воно зоставалося надалі моєю таємницею, та мушу висповідатися, що ні я, ні небіжка мама не хвалили твого наміру вчитися у політехнічному на енергетика. Не дивуйся мені, старому бельферові від історії... нам з мамою баглося, щоб син не цурався вчительської стежки, ми ціле життя були переконані, що вчителювання — це високе служіння народові, ледь не месіанство (не осуди за пишноту словесну), і нишком зітхали, що доба технократів відчужила од нас сина.

Я підозріваю, Богдане, що ти відчував мою невдоволеність твоєю професією, і думаю тепер, що гаразд учинив, запросивши батька в гості до свого Бурштинового Намиста. Другий день, як я удома, в Кам'янці, блукаю вуличками Старого міста, а в серці ношу сторожко, аби не розхлюпати, враження від почутого і побаченого в тому краю під Карпатами. Втім, даремна ця обережність, бо побачене запало в душу, як у криницю, і воно тепер до смерті буде моїм, рідним.

Не варто, мабуть, питати, мов того туриста, що вернувся з мандрів, що найяскравіше мені запам'яталось у тому краю: чи сама будова електростанції, чи безперервні вервечки самоскидів, що вдень і вночі, мов метушливі мурашки, возили на греблі майбутнього моря глину і каміння, а чи оті будинки жовті, білі, червоні, зелені — ціле нове містечко на пагорбах, яке хтось мудро назвав Бурштиновим Намистом. Мені сподобались і містечко, і його назва поетична, і його люди, і легенда про те, що нібито в долині Гнилої Липи во врем'я оно сиділо плем'я русичів, яке володіло чарівним намистом... Намисто давало їм вогонь, світло, силу... давало доти, доки боярове не розірвали силянку і не розділили намистинки поміж себе, а кожна окрема намистинка гасла.

Словом, Богдане, тішуся, що саме інженер Доброчин з колегами нове бурштинове намисто творить. Ну і так далі. Боюся, що від хвилювання знову перейду на високий штиль. Гадаю, ти мене розумієш.

...Кланяйся своїй Христині і поцілуй за діда Мар'янку".

ВІДСТУП ПРО ШЕРШУНА

Набачився Тимко Шершун усього на тутешньому ринку, а снилося чомусь відро слив: сині, припудрені сизим пилком, вони заслонили .собою і яблука, і груші, і картоплю, і м'ясо в ятках, і всяку зеле-нину, що оберемками духмяніла на прилавках. Це, певно, через те, що Тимко давно слив не куштував, бо ще яблуко зрідка, якщо не свіже, то-бодай квашене, перехоплював у рибкоопівській чайній після якогось там келишка, а про сливи й зовсім забув, що вони десь ростуть і родяться.

Не ростуть угорки на студеному Білобережжі... Тому ниньки й снилися.

Щоправда, бабця з Польських фільварків уміла по-крамарському товари прихвалювати, що, мовляв, її сливи і роду угорського, і на смак солодші від меду, і на дотик пругкі...

Бесідлива трапилася бабця.

Але могла б і не вихваляти своїх слив, бо Тимко й так бачив, що добрі. Без бабиного дозволу узяв кілька штук, кинув до тарганистого рота, хруснув зубами, жовтавий сік бризнув по губах...

— Солодкі ж, чортяки,— виплюнув під ноги кісточки.— І по скільки ж, бабцю, дерете за кілограм?

— А я на кілограми не торгую. Марудно,— проспівала тоненько бабця.— Беріть відро, га? За руб п'ятдесят віддам.

Тимко Шершун на кам'янецькому торжку не базарював уже десь четвертину віку, ціни на садовину міряв північними прейскурантами, тому витріщив і без того булькаті очі.

— Ну-у?

— Хіба дорого? — образилася бабця і гоноровисто запищала посічені зморшками губи.

— Та чо!.. Навпаки,— поспішив заспокоїти стару.— Оце житух-ха — аж прицмокнув язиком.— Д-да... По руб п'ятдесят, значиться, за відро? Беру.

Наладував сливами сітку, понасипав у кишені. Нипав поміж ятками і попльовував кісточками. Ринок гудів приглушено, ліниво, як обкурений димом рій. Проте і цей стриманий гамір не пробивався до Шершуна. Тимко, як і всі тут, штовхався, прицінювався, жзугурив очі від вранішнього сонця, воював з осами, що обсідали солодку сітку. Робив усе це механічно, свідомо відчував тільки вагу слив та ще в мозку якимись внутрішніми очима бачив півтора карбованця, заплачених бабці.

Житух-ха...

Ще нічого собі не сказав і ще нічого певного не вирішив, але вже достеменно знав, що зостанеться в Кам'янці. Чи назавше? Хто зна... Можливо... Півтора карбованця за відро слив заворожили його остаточно. Перспектива дешевого і ситого життя вистелювалася білими полотнами зримо і ясно. Він ішов тими полотнами і уявляв хатину в садку на передмісті, в Карвасарах, і пишну молодичку у вікні, дарма що давно розміняв п'ятдесятку.

— А то ж, гадаєте, добре? Нудить від перепою,— висповідався Шершун.

— Буває,— хитнув брилем дідок.— Лише не варто було лягати на осонні.

— Чорт мене не вхопить,— Тимко зневажливо махнув рукою.— Сонце, кажуть доктори, найкращий лік. Я за ним, панедзєю, знудьгувався, як дитина за маминою цицькою.

— Певно, здалека приїхали?

— Зараз? Звідси, панедзєю, не видно. З півночі... з Білобережжя.

— А-а,— невиразно промовив дідок і зацікавлено обмацав очима Тимкову статуру. Шершун майже фізично відчував те обмацування, гнівався. "Обзирай, обзирай, панедзєю",— сопів він у рудий вус, що стрепехато кущився під носом.

Дідок, видно, чи не мав його за колишнього арештанта. Бо спитав:

— Давно ви звідси?

— Звідки? — насмішкувато обізвався Шершун.

— Та гадаю... з місяць...

— Погано про мене думаєте, панедзєю,— Шершунові брови сповзли на очі.— Я на Білобережжі рибку ловив і рубчики кував,— засміявся несподівано. Коли ж Тимкових уст торкалася смішинка, то відразу засвічувалось і ясніло все його видовжене обличчя: сміхом променилася кожна зморшка, сміхом полуменів кожен рудий волосок, і тоді рудий Тимко ставав золотим.

Чи здогадувався про це Шершун? Мабуть, ні, бо посміхався він рідко.

— Мабуть, старію,— похнюпився від Тимкового сміху дідок,— коли вже не можу розпізнати людини. Колись вистачало одного погляду, аби я міг сказати, що це за людина.

"А щоб ти скис,— добродушно розмірковував над його словами

Шершун.— Диви, мовить, що старіє... Та ти, панедзєю, давно струхлявів, сімдесятку, певно, маєш криту, бо і руки в тебе трусяться... і зсохся на помело".

— Слідчим, панедзєю, працювали, що вміли бачити людину, як через скло? — врешті промовив Шершун.

— Та де,— запротестував дідок.— Учителем...

Шершун учителів не любив, залишилася ця неприязнь із далекого школярства... далекого... зеленого... а гляди, живе неприязнь і понині.

Запанувала ніякова мовчанка. Тінь од Турецьких бастіонів розрослася і сягнула зубцями дороги. З Вітряної брами вигулькнула і погойдалася на Польські фільварки карета швидкої допомоги. На приземкувату стіну, що, стоячи вздовж берега Смотрича, стерегла колись підступи до Вітряної брами і Турецьких бастіонів, осідала звихрена колесами пилюка. За річкою сонце лизало червоними язиками круглу, новими ґонтами вимережану маківку ще однієї башти, назву якої Шершун не пам'ятав. Учителеві здалося, що чоловік з Білобережжя мовби пильніше приглядається до тієї маківки, тому пояснив:

— Настінну теж реконструювали... Добрим, чуєте, вітром повіяло, повернулися у нашому місті лицем до історії... камінець до камінця тулять,., бережуть... А у нас є що берегти. Цілий заповідник середньовіччя...

"Кому ти розповідаєш, панедзєю,— славно-явно, немовби навмисне, позіхнув Шершун.— Я тут всі закамарки облазив".

Голосне Тимкове позіхання розсердило старого. Він, може, гострив на язиці колючкувате слово, але, глянувши в заросле Тимкове обличчя і на довгі ручища, спитав:

— Ви в нашому місті вперше? Шершун не квапився відповідати.

— У гості, може, приїхали чи на відпочинок? Кам'янець прошу вас, це курорт без курортників. Клімат м'який... пейзажі мальовничі.. А історія... — Старий учитель встиг забути про Тимкове позіхання і вже готовий був читати йому цілу лекцію про своє місто.

— Перестаньте, все це знаю,— грубувато перебив старого Шершун. — Я просто... гм... повернувся.

І він стенув плечима.

— Це закономірно,— чомусь зрадів учитель.— Бо де б чоловіка доля не носила, але коли наступає його осінь, коли спершу зрідка, а згодом частіше до нього приїжджає карета швидкої допомоги, тоді він пакує валізи і повертається на рідну землю. Так, так, у цьому є певна закономірність.

— Говорите, ніби з книжок читаєте, панедзєю,— покепкував з нього Шершун.

— Мене, до речі, звуть Василем Юхимовичем Доброчином...— відрекомендувався старий, злегка нахиливши голову.

— А мене — Шершуном. Тимофій Петрович Шершун. Не чували про такого? — Тимка починала забавляти ця розмова.

— Ні,— придивлявся до нього вчитель.— Ні, в мене не було такого учня...

— Ми квити, панедзєю. Ваше прізвище Шершунові теж нічого не говорить. Як, зрештою, нічого не говорить і ваше казання про рідну землю. Ми з вами люди, слава Богу, не нинішні...

— Пробачте, щось не второпаю,— заметушився збуджено Добро-чин. — Ви що, заперечуєте природне для кожної людини синівське почуття до рідної землі? — старий вийняв з кишені окуляри, осідлав ними носа і здивованим, трохи розгубленим поглядом вперся в Тим-кове обличчя.— І навіть ображаєтеся, що приписую вам це почуття?

— Чого б я мав ображатися? Я такий чоловік, який нічого не заперечує і нічого не береться стверджувати. То таке діло... Я простий роботяга, високих шкіл не кінчав. Але ношу на карку голову, а не гарбуза, маю вуха й баньки — отже, щось спостерігаю, бачу...

— Ну-ну,— підганяв бесіду Доброчин.— І що ж бачите, що відкрили для себе?

— Я, панедзєю, відкрив, що оте синівське почуття, як ви кажете, до рідної землі... усі ті сльози, охи й ахи зосталися в минулому, якщо воно в когось і тепліє, то як забобон.

Старий учитель схопився з місця.

— Забобоном називаєте любов до рідної землі? Похвально, дуже похвально... Це справді відкриття. Тільки не розумію, чому те почуття зосталося в минулому?

— Бо колись, скажімо, хазяїн тримав якусь там десятину землиці, він і вростав у неї по пупець. Коли б міг, то повернувся б до неї і з тамтого світу. Оце була любов...

— Ви трактуєте про любов до рідного... як... як куркуль. Але ж це дві різні речі: святе синівське почуття до отчої землі і приватновласницькі інстинкти. Я маю на увазі перше...

— Я, панедзєю, теж говорю про перше,— припечатав не без задоволення Шершун.— Власне, мені здається, що перше й друге злиті, цілі... мов яблуко.

— І у вас особисто, товаришу Шершун, отут у серці,— старий тицьнув пальцем йому в груди,— нема... ні крапелиночки нема отого святого почуття? Чи ви просто, немолодий уже чоловіче, позуєте?

— Чи воно святе — на зуб не пробував, але чого нема, того нема,— хвалився Шершун. Йому завше подобалося дразнити людей, заперечувати їм навіть тоді, коли вони мали рацію. А зараз і не потребував кривити душею. У нього справді не тенькнуло в грудях, коли вчора під'їжджав до Кам'янця.— Чого б то я мав позувати? Я раніше про це навіть не думав. Тому й жилось якось вільно... мов птахові.

— Але ж бо й птах має вітцівщину...— жахнувся Доброчин.— Уперше такого оригінала зустрічаю.

— Е ні,— заперечив Шершун.— Не можна казати, що я без вітцівщини зовсім. Вітцівщину ніби маю. Просто чоловік має з чого виби-

—

рати. Тут не сподобалося — вузлик на плечі і гайда на нове місце. Ви ж чули, Василю Юхимовичу, що риба шукє...

— Чув, чув,— заслонився долонями Доброчин.— Можете не договорювати.

— Але ж цю придибашку не дурний вигадав,— напосідав на старого Шершун.

— Дурний не дурний... але мені в голові не вміщається...— скоріше самому собі, аніж Шершунові, говорив Доброчин.— Людина, прошу вас, крім куцої філософії про те, що риба шукає, де глибше, має ще щось... повинна мати. В одного це можуть бути спогади про дитинство... про першу росу в досвітковому полі... в другого — материна пісня... татова казка... У третього — перша виточена на заводі деталь... Нарешті — історія. Без цього всього людини нема, є перекотиполе.

— Говорила-їхала, панедзєю,— Шершун зверхньо поклепав учителя по худих лопатках.— Бачу, що до згоди ми не дійдемо. Ви ідеаліст, а ми, — Тимко розгонисто бубнив себе у груди,— ми люди прості: нам би гроші і харчі хороші. Ми матеріалісти.

— Перестаньте, прошу,— замахав обома руками старий Доброчин,— товкмачити і краяти філософію на свій лад. Поясніть краще: навіщо розпинаєтеся за когось, чому промовляєте від імені багатьох "ми"? Адже тільки ви один сповідуєте таку віру.

— Аби ви, Василю Юхимовичу, здоровими чулися,— блиснув Тимко частоколом жовтих зубів.— Не я один, ой ні. Уявіть собі, панедзєю, що на сільському сході або просто на колгоспних зборах в по-дільському-таки селі... десь тут поблизу... об'явився б вербовщик з того ж таки Білобережжя і сказав громаді таке: "Граждане колгоспники, кличу вас у наші північні краї. Кожному, хто переселиться туди, наділяємо у вічне пользування хутір з центральним опаленням, помаранчевий садок, пасіку. Дістане також автомобіль "Запорожець" нового випуску плюс двісті рублів місячної зарплатні..."

— Ну й що з того? — насторожився Доброчин.— Гадаєте, що...

— Я не гадаю, панедзєю, я точно знаю, бо суджу по собі, що завтра усе ваше село спорожніло б до ноги. Зосталися б самі предсідателі... і ніхто б сльози не пустив за отими, як ви кажете, росами... спогадами... історією. Я один раз, панедзєю, живу на світі, то хочу життя прожити, як належиться. А де його проживу — тут, на цій, як ви кажете, рідній землі, чи навіть десь у Туреччині — Німеччині,— все одно, лиш би зараз, поки ноги носять, житуха була добра. А здохну — байдуже мені, в яку землю мої ратиці загребуть.

— Бо мертві сорому не мають,— промовив задумливо Доброчин, згадавши літописну мудрість.

Шершун зрозумів учителеві слова по-своєму.

— Що, нічим бити мою жизняну карту? То-то, панедзєю, ми теж не ликом шиті. Що говорю — не з пальця висмоктую, жизнь наблюдаю...

Доброчин сумно посміхався; посмішка у нього теплилася м'яка, добродушна, ледь-ледь приперчена іронією.

— Чого ж,Тимофію Петровичу,— обізвався Доброчин,— маю чим бити вашу жизняну карту, але чи варто? — Справді, чи варто витрачати час на суперечку з людиною, котра вже прожила життя, виробила свої усталені погляди на речі? Не переконаєш його... та й чи треба переконувати? Хіба од цього щось зміниться? Піде цей Шершун з-під Турецьких бастіонів, загубиться у місті і житиме, як жив дотепер. "Нам би гроші і харчі хороші..."

— Та ви кройте Шершуна, кройте,— кепкував Тимко зі старого.— Може, і до моєї дзвініці дійде висока матерія.

— Не дійде, Тимофію Петровичу,— з жалем відповів Доброчин.— Дзвіничка у вас, мов зільниця, в якій вам мати колись золила штанці, її, дзвінички вашої, навіть у цих лопухах не помітиш. А вам здається, що

вона до хмар сягає, з цієї висоти і про важливі речі судите. А яка висота — такі й виднокола. Здається мені, Тимофію Петровичу, що ви не пробували бодай краєчком ока зазирнути в душу нашої людини, щоб розглянути її скарби. Я не говорю лише про подолян. Я знаю трохи поморів, корінних людей на Білобережжі, де ви рибку ловили і рубчики кували. Боже мій, яка сила духу у них закладена, яка закоханість і прив'язаність до суворої, але отчої землі. Ну, а про історію тутешнього краю то й поготів не маєте поняття. Ви кажете, що вербувальник заманив би когось у помаранчеві гаї. Дурниці!.. Звичайно, це не означає, що я обстоюю хуторянство, замкнутість і так далі. Людина може собі жити й на землі прадідів, але вона, людина, повинна пам'ятати, що прадідна земля у неї є... або ж наректи навічно рідною нову землю, полюбити її... Ось, наприклад, живуть на Поділлі поляки. їхніх прадідів давно спровадили з Польщі... вони не втратили ні своєї мови, ні звичаїв, ні національності. Зате вони втратили невидимі тонкі нитки, котрі єднали їх з отчою землею. Тому вони говорять: наша ойчизна Україна. Подібно називають Росію українці на Зеленому Клині та на Кубані. Людина мусить мати, як мовлять галичани, грунт під ногами. Це не так просто... торбу на плечі...

Тимко Шершун поривався заперечити вчителеві, вставити в його бесіду супротивне слово, але старий примуровував щільно слова одне до одного, як муляр цеглу. Доброчин од цієї роботи аж помолодшав, запалі щоки розрум'янилися. Давно не промовляв так довго і так пристрасно. Хтось, можливо, коли б слухав його збоку, здвигав би плечима, дивуючись, що старий учитель, торочить про речі ясні і зрозумілі, як зрозуміле кожному весняне повернення лелек до гнізда, в якому торік випестували пташенят, як не потребує тлумачення слово "мама".

Але ж бо знайшовся один мудрагелик, який не хоче цього зрозуміти. Не хоче?.. Чи, може, не вміє?

Тимко Шершун, звичайно, не збирався ані каятися, ані навертатися в Доброчинову віру. Він, певно, покепкував би з учителевого казання, бо

не звик відкладати слово на потім, однак шлунок, зрання начинений сливами, а в полуденок налитий горілкою, бунтувався таки не на жарт, до горла підкочувалася нудота. Тому він кивнув лише старому, мовляв, почекайте тут, і побіг чимдуж униз. Переплигнув через кам'яну стінку і зник над Смотричем.

Доброчин розстелив куртку і сів між лопухами. Втомився від розмови з Шершун ом... розмови, мабуть, безрезультатної, бо горбатого й могила не виправить. Найкраще було б забратися звідси, забути про якогось Шершуна. Проте Василь Юхимович відчував, що не рушиться з місця. Шершун зацікавив його як тип, і Доброчин спробує дослідити, вивідати, як народжуються, звідки беруться такі людці, вияснити, нарешті, що отак викривило чоловіка. Можливо, користі від цього Шершун не матиме, та хіба лікарі пам'ятають про користь мертвому, роблячи розтин його тіла? Медики думають про живих. Так і тут... Учитель не перестає бути вчителем, йдучи на пенсію. Хай сьогоДні він не має перед собою притихлого класу, котрий завше нагадував йому розоране поле, розоране, готове, але ще не засіяне; і від учителя, в першу чергу від нього, залежить, гірчак чи пшениця виросте на цьому полі. Доброчин щоднини здибується зі своїми колишніми учнями, з синами цих учнів, його слово і досі важить для них багато, і те, що він забув їм сказати вчора, повинен сказати сьогодні.

"Почекай, почекай,— перервав Доброчин плин своїх думок.— Я шукаю, докопуюся первопричини Шершунової біди, а вона, виявляється, лежить на поверхні. Коли від мене залежало, що посіяти на розораному полі, то, певно, на сумлінні Шершунового вчителя теж лежить тягар за те, що він колись забув покласти Шершунові в душу чисте зеренце".

Несподіване відкриття схвилювало старого. Завжди, коли про вчителя плескали погані речі, він червонів і сприймав це як особисту образу. Було... було всяке... більше тридцяти років варився у шкільному казані, терпів інколи й інтриги та плітки, а все ж працю учительську прирівнював до сьогочасного апостолювання, а звідси висотував і вимоги.

Шершун вернувся через півгодини. Неголена борода їжачилася рудою щетиною. Під пахвою приніс людський череп.

— Таки, панедзєю, ждете, щоб навернути Шершуна до своєї віри? — спробував пожартувати, сідаючи поруч. Череп поклав перед собою на камінь. Порожні очниці зорили на Доброчина.

— Я вартував ваш піджак,— відповів Доброчин.— Де це ви роздобули? — кивнув на череп.

— Що, лячно? Нагадує про дещо? — Шершун знову показав частокіл жовтих зубів.— У піску надибав... коло берега. Смотрич, видно, виплюнув... Бачите,— ляснув долонею по своїй знахідці,— який білий. Це, панедзєю, мій найперший аргумент у нашій суперечці: жий, поки живеться, на все інше начхай. Хазяїн оцієї білої коробки теж, можливо, розмишляв, як ви. А шана одна. В його черепі раки зимують.

— Бідолашний Йорик,— згадав Доброчин шекспірівського Гам-лета. — Я знав його. Горацію...

— Хіба ви знали цього?..— Шершун косо позирнув на череп.

— Я не про нього...— відповів учитель.— Був такий блазень.

— А ким міг бути цей?

— Ким? Може, турецьким пашею, може, королівським шляхтичем, кайзерівським або гітлерівським воякою. Це якраз ті, котрі заповзялися нас звідси викорчувати. Багато їх у Смотричі. Ріка деколи нагадує про них, очищається, викидаючи ворожі костомахи на берег. Мені чомусь здається, коли дивлюся на викинуті Смотричем кістки, що вони належать синові Богдана Хмельницького — Юрасеві — Гедео-ну — Звєнжику, князю Сарматському і гетьману запорозькому...

— Синові... того Хмельницького? — хмурив лоба Тимко Шершун.— Читав я колись, що мовби Хмельницький був дай Боже чолов'яга...

— Певне...— підтакнув Доброчин.— Тільки не завжди у великих батьків народжуються великі сини. Юрась Хмельницький продався тому, хто більше давав. Продавався і перепродувався. Коли в людини, хай вона буде навіть сином Хмельницького, нема грунту під ногами... то їй байдуже, як називатися і кому продаватися. Його могли величати по-польськи Звєнжиком і міг називатися з ласки турецької князем Сарматським.

— Он як,— мовив Шершун.— Зате, панедзєю, він порозкошував.— Трохи спантеличений несподіваним зигзагом розмови, він, мовби граючись і водночас маскуючи хвилинну розгубленість, ударив по черепі чоботом.— Д-да, панедзєю, пожив собі на втіху.

— Кепське, як бачите, видалось у гетьманича життя, коли всякий... його прахом розкидається.

— А ви кусючі, панедзєю,— огризнувся Шершун, потемнів.— По-перше, костомаха ніякому гетьманичу не належить, це ми умовно так... А по-друге, він загинув і все.

Шершун не міг відірвати від черепа погляду і не міг затамувати страху, що небажано пробився в очах. Що це було? Ляк перед смертю чи мимовільне уявлення прийдешнього, подібного до сьогоднішнього надвечір'я, в яке, може статися, хтось теж влупить запиленим кирза-ком у його порожні очниці.

Зажмурився...

— Ет, байдуже, панедзєю,— сказав Шершун, стираючи долонею з обличчя, з очей хвилинне видиво.— Головне, аби тобі при житті ніяка

холера не тицяла чоботом у морду. А по смерті... По смерті в усіх доля однакова.

— Помиляєтеся, Тимофію Петровичу, не однакова,— заперечив Доброчин.— Жив Юрась Хмельниченко і жили колись звичайні люди. Проте кістки малих, як тоді казали, людей ніхто не зважився б безчестити... навіть ви. Це, допустімо, були ті ж люди, які будували, наприклад, і Кам'янецьку фортецю, і оці мури, і оці башти, що сторожами стримлять навкруг Старого міста, і оці Турецькі бастіони... Будівничі й по смерті живуть у грізних стінах, їхні споруди свідчать: будівничі мали що і кого обороняти. Тому й думаємо про них із пошаною... а про Х мельниченка згадуємо як про щось дуже нице. Різні у людей посмертні долі, різні...

— До речі, панедзєю, в моєму дитинстві трохи інакше дивилися на башти і бастіони,— Тимко Шершун повернув розмову в нову колію, щоб затолочити попередню.— Я пам'ятаю... власне, одна людина, як цвях у дошці, сидить у пам'яті... людину цю й дотепер маю за кровного ворога. Він теж шибко був грамотний, як на те пішло. Учитель-ствував, панедзєю, як ви,— пустив Доброчину кольку під ребро.— Так вот, телігент той ранками збирав на шкільному майдані пацанів, тобто нас, і давай травити про потребу вигоїти струпи минулого, які обсіли баштами наш рідний город. "Оскільки, товариші школярі,— казав,— ми закладаємо фундамент нового життя, то в тому новому ніякої трухлявини не потерпимо". Чомусь ненавидів учитель оці башти... Ви слухаєте мене чи спите? Чуєте, ненавидів,— тішився Шершун давньою ненавистю вчителевою і термосив за плече Доброчина, який невидюще дивився кудись вперед. До Турецьких бастіонів підступала вечорова мряка. У повітрі гостро пахло юхтою і смолою. Дух юхтовий випливав з-поза мурів бастіонів, можливо, зі старих казематів, в яких давно тримали зброю і порох, а тепер, певно, тримають чоботи.

— Звідки ви взяли, що сплю? — обернувся до Тимка Василь Юхимович.— Ваш спогад розтривожив і мій рій. Здається... я знав вашого вчителя. Мій знайомий теж при нагоді любив помітингувати.... і

теж називав башти струп'ям на здоровому тілі. Його прізвище Середа, Леонід Середа.

— Він! — вигукнув Шершун.— Слово честі, він! Такий метушливий... присадкуватий товстун... голову брив.

— Ми були колеги за фахом...— Доброчин перегородив потік вигуків і уточнень.

— Колеги? — спіткнувся Шершун і насупився.— Попався б ваш колега мені під руку... нагадав би Шершун Середі... З його "благословіння" мені і повезло як утопленику.

"Тепер відомо, хто твій учитель, Шершуне... і я ні крапельки не дивуюся, що ти таки й...— думав Василь Юхимович.— Сам Середа писав в останньому листі, що на початку педагогічної практики начисто відкидав народні традиції, історію, старе мистецтво, культуру. Він мріяв виліпити з школяриків людей, вільних од всяких забобонів. Мав добрий намір. Лишень забув, що спершу треба виліпити патріотів отчої землі".

— Середа щиро помилявся...— боронив Доброчин давнього колегу. Він не допитувався в Шершуна, яке конкретне зло заподіяв йому Середа,— бо, певне, не виховання той має на увазі,— але більшого зла, ніж отаке виховання, вчитель учинити не міг. Втім, навіщо про це говорити? Адже у війну, коли люди мільйонами гинули за с в о є місто, за своє село, за могили своїх дідів, вони гинули за свою Вітчизну, бо якраз оті хутірці, міста і містечка, могили і молоді заводи й були святинею, яка зветься Україною. Середа це нарешті зрозумів і каявся у своїх помилках. Його листи, довгі і часті, приходили регулярно, щотижня, і щотижня він писав, що здибав на фронті колишніх учнів. "А таки здибав, Васильку, моє вчення, слава Богу, в них не прийнялося..." У когось, Леоніде, не прийнялося, а в когось і приросло. Ось у Шершуна, приміром. Ти пам'ятаєш такого? Чекай... чекай... може, в окопах Шершун був і інакшим.

— Ви воювали, Тимофію Петровичу?

Шершун аж здригнувся. Він теж у цю хвилю згадував війну, власне, перший місяць після війни, коли його...

— Ні,— буркнув глухо. Сидів чомусь гнівний, колючий.— Вам, панедзєю, не повилазило видите, яка в мене правиця.— Він розчепірив праву руку, на якій бракувало великого і вказівного пальців.— Не мав я чим стріляти, панедзєю. Ще в дитинстві відчикрижило січкарнею.

— Перепрошую,— почервонів, знітився Доброчин.— Не зауважив... Однак у війну ви щось таки робили?

— До рейху поманджав, і то — добровільно,— цвіркнув крізь зуби Тимко.— Хіба всі вродилися героями, борцями? Я хотів якось жити... мусив чимось напихати черево і прикрити лахмітиною голе тіло. У бауера годував свиней.— Слова капали з-під вусів, як викрайці заліза з-під ножиць бляхаря. Доторкнешся — поранишся до крові.

— Чого б то я злився, Тимофію Петровичу,— дорікнув йому Доброчин.— Хто винен, що ви пасли у бауера свиней? Моя цікавість принагідна... Я здибую таку людину вперше, ось і міркую, що б ви робили у війну, коли б не були калікою?

Вечоріло. В обличчя дихав вологий легіт. Смотрич парував білим димом. Білий його дим на схилах Польських фільварків і тут, на околиці Старого міста, сірів, мовби тутешні господині домішували до нього сажі. Старий Доброчин, мерзлякувато скоцюрбившись, думав, що пора прощатися з Шершуном, бо й так забарився, а додому топати далеко. І ще подумав, що треба забрати череп і закопати, бо кому б він не належав, хай навіть справді Юрасеві Хмельниченку, а прах людський таки належить віддати землі. Належить віддати... хоч і мовлять, що земля не приймає кісток зрадників.

Про одне Доброчин думав, а про Шершунову ненависть до Середи спитав.

— За що 'го маю, панедзєю, любити? — Шершун тримав відповідь напоготові.— Не батько він мені, не брат і не сват. Добра від нього не зазнав ні півложки, а зло донедавна відхаркував. Правда, я сам викликав вовка з лісу. Хочете знати, як це сталося? Прошу дуже... Ваш колега вдавав із себе героя... заповзятого рубаку, якому й море по коліна. Ми на нього молилися... хотіли бути подібними до нього в усьому. Цілий клас кубанки носив з червоними денцями, я матір вимучив, поки галіфе не пошила, батькові вуха проджмелив своїм кумиром. Ну...

старий якось не втримався і при нагоді оповів, що служив з Середою в одному ескадроні, що Середу якогось там разу ледь не розстріляли за боягузтво. Уявляєте, панедзєю, моє розчарування? Куди тобі, ідол скотився з трону...

Інший, може, промовчав би, а я з того розпачу виплескав усе Середі. Голова капустяна... Відтоді ми з батьком ворога придбали. Батькові що, взяв та й помер... рани відкрились... а мені ваш колега таку характеристику намалював, що й на той світ з нею не прийняли б: куркульський вишкребок, синок петлюрівського перебіжчика, чорнитель чесних людей... Самі розумієте, як мені велося з такими ярликами. Тоді... Та й зразу після війни відригнулося... Я шість років пас білих ведмедів тільки за те, що на мене впала тінь, ніби я видав гестапо підпільну організацію бауерських батраків. А я ні слухом ні духом не відав про неї... свиней годував... але покарали за її провал мене, бо згадалася характеристика Середи. То яка може бути любов, панедзєю, я б йому зараз в очі плюнув.

— Не плюйте,— круто, по-молодечому повернувся до Шершуна Доброчин.— Середи нема, Середа загинув наприкінці війни... загинув як герой.

— Загинув? — не приховував несподіваної радості Шершун.— Туди йому й дорога. Лише не вірю, щоб він загинув як герой. У війну про всіх так писали.

— Помовчіть, Шершуне! — простогнав старий учитель.— Що ви знаєте про війну... про страшне горнило, яке випалювало в людині все дріб'язкове, наносне, випадкове, залишаючи найголовніше, глибоке, людське, яке і глину обертало в камінь. Так сталося і з Середою.

Стогін Доброчинів, його слова, що, здавалося, кров'ю обкипіли, Шершуна не вразили. Він своєю радістю був напоєний і боронив її по-своєму, по-шершунівськи цинічно.

— Глина... камінь, сеє-теє, панедзєю. Красні слова. На війні панував наказ: "Вперьод!.." А колегу свого вбираєте у чисту сорочку. Відомо... дружки...

— Середа ніколи не був моїм другом, Тимофію Петровичу. Навпаки... Але правда є правда, вона вище особистих порахунків... вона навіть вище того... що з ласки Середи я теж натерпівся...

— Та ну,— остовпів Шершун.— І ви після цього...

"І я після цього бороню честь загиблого Середи? Це його дивує, га? Така, як бач, метаморфоза... Середа справді колись доносив, що Василь Доброчин на уроках історії водить дітей до старих башт... заражає учнів бацилою старого романтизму, вчить їх зітхати за минулим. Середа помилявся, ніякої бацили я не мав тоді на увазі, я водив дітей до предківських башт з однією метою: хай вчаться слухати подих історії, хай відчувають себе прямими нащадками тих, які будували оці мури, будували і захищали землю від ворога. Я був твердо переконаний, що роблю корисну справу..."

Однак не поділився ц и м з Шершуном. Це належало тільки йому.

— Чого ж ви замовкли, Василю Юхимовичу? — іронізував Шершун.— Боїтеся рани ятрити?

— Ні, Тимофію Петровичу,— Доброчин підняв з бур'яну череп, холодна кістка обпекла пальці і душу "Земля кісток зрадників не приймає, хай навіть це будуть кістки сина Богдана Хмельницького".— Боюсь, ви мене не зрозумієте... не хочете розуміти... Ви мислите надто прямолінійно. Для вас людина, яка помилилася,— назавжди погана людина. Я думаю трохи інакше... думаю... Бо в одному бою рядовий штрафного батальйону Василь Доброчин відзначився... вельми відзначився... його нагородили... похвалили у фронтовій газеті. Друковане слово крилате, якось долетіло воно й до майора Середи, і він написав мені: "Це ти, Василю, чи не ти? Якщо це ти, то пробач, що вивів тебе колись не хотячи на Турецький міст..."

— Я щось не второпаю цієї писанини з Турецьким мостом,— перебив його Шершун.— Середа мав на увазі наш міст, у Кам'янці?

— Так,— сказав Доброчин.— Міст капітально перебудували турки ще в сімнадцятому столітті, з того часу Турецьким зветься. Ну, а покійний Середа таки знав історію і знав, що з того моста,— а висота яка ж,— скидали у Смотрич зрадників. З нього, до речі, турки спустили в річку і Юрася — Гедеона — Звєнжика Хмельницького, князя Сарматського і гетьмана запорозького... зав'язали в мішок і кинули, бо така ціна перевертневі. Хто знає, може, і ви на Турецькому мості стоїте... стоїте добровільно... стоїте зі своєю куцою філософією... стоїте і не помічаєте цього, га?

— Я? — повисло у вечоровому тумані Шершунове запитання. Старий Доброчин не відповів, старий Доброчин поволі спускався

схилом на дорогу. На фоні облупленого щита Турецьких бастіонів чорніла постать Шершуна.

Батько синові:

"...Знаєш, Богдане, він, Шершун той, лишився на валах Турецьких бастіонів і, мабуть, швидко забув про нашу з ним бесіду, а я до вечора не міг заспокоїтися, та й дотепер гризе мене сумління, що лишив його, не-переконаного і затятого...

Я б хотів здибатися з ним удруге і втретє...

Я приготував для нього цілі послання, невідомо, щоправда, чи вони досягли б мети, але ж треба комусь виправляти похибку вчителя... учителеві, гадаю, це й належить зробити, це навіть не обов'язок, це мій справжній борг.

Отож, чуєш, ставши боржником, і я почвалав наступного дня до міліції, щоб розвідати його адресу. Там відповіли: "Ніякого Тимофія Шершуна серед мешканців Кам'янця не числиться". Я метнувся по готелях: нема Шершуна.

Надвечір дивака старого потягло на наш Турецький міст. Ковзаючи долонею по поруччі, я ходив по мосту, зазираючи у лиця прохожих, хотів у котромусь з них упізнати Шершуна. Я чомусь вірив, що мусить пін прийти на Турецький міст, щоб бодай на око виміряти його висоту...

Такими, бачиш, клопотами і живу, клопоти ж учительські, наші.

За листа — спасибі.

Якоїсь неділі виберися з Христиною і Мар'янкою до мене на яблука, сад уродив, аж гілля повгиналося.

Ага, запиши на магнітофоні і перешли мені голосок Мар'янки, оту пісеньку, яку вона дідові лепетала:

Ти плизнайся мені, Звідки в тебе ці дали, Я без тебе...

ОБНІМАЮ ВАС".

ПОСЛАННЯ ПЕРШЕ

— Іншалла...— вимовив протяжно Тодорко і поплював у шкарубкі, пропечені залізом ковальські долоні, беручись за держак лопати. Іншалла...

Циган Тодорко у ніякого Бога не вірив, звичне для мусульман звертання до аллаха перед початком кожної роботи, в якому живе надія на божу поміч, і таке несподіване, дивне і трохи загадкове у наших краях, Тодорко повторює завчено, мимоволі наслідуючи свого діда Ружена, який кочував і по румуніях, і по туреччинах, і навіть по далеких іспаніях.

Держак був новий, білий, ще не обсмальцьований, лопата теж воронилася сизиною, бо лише вчора Тодорко її викував, тому долоні задиміли молодими мозолями. Тодорко голий до пояса, спотів, жилава його спина вилискувала на сонці, мовби облита смальцем.

Але робота спорилась.

Коваль Тодорко знає, що робота буде споритися лише на першому-другому штиху, а вже третій і наступні штихи муситиме довбати кайлом і ломом. Парцела дісталася йому кам'яниста, затовчена, як тік, на якому чорти молотили залізний горох, не так легко викопати тут рівчаки під фундаменти нової хати.

Треба ж, однак...

Після війни, коли Тодорко розпрощався з циганським табором, вони з Роксаною могли обрати для сільби інше місце,— люди на той час

будувалися мало,— але вони осіли якраз тут. На околиці Карвасарів вони зліпили собі хатчину, руду, кривобоку, з двома віконцями, кожне з яких Тодорко заслонив би своєю долонею. Дехто з карвасарців позирав на Тодорка і красуню Роксану зизим оком і нишком подейкував, що кучерявий циганчук не випадково облюбував зарості бузини і терну, чого доброго... ще заходиться відновлювати на безлюдді лиху славу карвасарського злодійського цеху, який існував тут у давні часи.

Звідки люди могли знати, що молодих циганів вабили пустка і привілля?

А Тодорко без злого умислу прикипів до кам'янистої парцели, певно, тому, що тут Роксана сповила йому першого сина, названого на честь діда Руженом, що тут вона народила ще п'ятеро кучерявих і галасливих, як горобенята, Тодоровичів; тут, нарешті, минулася його молодість...

Правда, це тільки так легко мовиться: прикипів. Скільки ж разів звихрувалась у ньому, від діда Ружена успадкована, жадоба до мандрів. Го-го, майже щовесни кров у ньому бунтувалася, грала, як молоде вино, снилися дороги і вольнії дими. Тоді Тодорко квапно, як на пожежу, зав'язував у верету немудрі циганські статки, кликав Роксану з дітлахами і виштовхував їх за ворота: треба їхати, їхати, байдуже куди, аби лише не обростати мохом на місці.

Роксана падала снопом на порозі, хапала чоловіка за ноги і просила не дуріти: куди вони подадуться з дрібними, як зернята, дітьми? Він зривав з клинка батіг, принесений ще з табору, губи бралися білою смагою і, не пам'ятаючи себе, періщив Роксану наосліп. Вона заслоняла тільки вид, з порога, однак, не вступалася, сині пруги на плечах напухали, як вужі; в якусь хвилину Тодорко помічав ці сині вужі, тверезів і жбурляв батіг пріч.

Жбурляв до чергової хандри...

Тяжко приростав до землі онук бачі Ружена. Але таки приріс...

Та не самі Роксанині сльози і мольби гасили в ньому жадання мандрів. Гасило їх саме життя, роки і ще гасила та земля, яку возив на своє подвір'я тачкою і носив відром бозна-звідки: носив по-первах на грядку цибулі, на рукавчик під картоплю, а далі в ями для яблунь і слив, да я черешень і груш. Була це не просто циганова забаганка, була це користь для родини, бо росло при хаті своє зело для приправи і якесь яблуко для дітлахів. Згодом, правда, садові деревця почали значити для нього більше, ніж один тільки хосен! Торкався, бувало, молодих листочків або рясного цвіту, і йому здавалося, що торкається власного серця, до свого вчорашнього дня, який, виявляється, не знидів марно, не пропав, бо обернувся дивним чином у зелені крони.

О, певно, це аж ніяк не означає, що внук бачі Ружена до сьогоднішньої днини не носить у собі незбагненного вітру, котрий каламутить кров; але вітер каламутний з кожною новою весною слабне, стає схожим на обскубаного півня. І тому батіг, принесений Тодорком з табору, струхлявів без діла, і не пухне вже Роксана синіми пругами. Тодорко Іншалла, як величають його в приміському колгоспі, на час весняної каламуті замикає кузню і, най там громи б'ють, зникає кудись на два-три дні. Цієї весни сталося таке з ним. Повернувся додому обдертий, вихуділий і заросли́й, пропахчений димом і печеною картоплею. Рокскна мовчки налила в цебер літепла, роздягла чоловіка і скупала; купала і винюхувала з Тодоркової кучерявої голови, усе ще кучерявої, гіркий запах диму.

Аж блідла від призабутого трунку...

Щоб заглушити тугу за чимось, вона після купелі тицьнула йому листа від найстаршого сина, який вчиться у Львові на лісничого.

— Чи чуєш, Тодоре, наш Ружен дівчину має... Очі в неї сині, а сама ґшіа-біла, як хліб. На прочитай...

Через тоту білу дівчину, яку він ще не бачив ні разу, через сина Ружена, через своїх молодших дітей, через оці яблуні, що розкрисла-гилися, через оцю землю з перших двох штихів Тодорко нині поплю-нав у долоні і заходився копати рівчаки під фундамент нової великої хати. Бо ніби він гірший від сусідів справа і сусідів зліва, які, дай боже, хоромища повибудовували? Він пречінь колгоспний коваль і хоч у своїй кузні карбованців не відливає, та все ж якусь копійку додому приносить. Роксана теж, відколи діти попідростали, не дармує: щоліта торгує пиріжками... Гріш до гроша — і тисячка набігла. Воно ніби й багато, і разом з тим мало, бо цементу купи, дошки, вапно, гіпс, камінь — купи, муляра найми, тесляра найми. Правда, колгоспний голова обіцяв дечим допомогти, і таки Тодорко заслужив, щоб йому допомагали, бо двадцять років в одному горні розпалює щорана вогонь. Але коли б то він будувався у селі, тоді поміч була б під рукою, а то ж у Карвасарах... Ось і сьогодні хлопці з будівельної бригади обіцяли вчинити толоку, щоб допомогти закласти фундамент, а проте щось їх не видно...

Жаль пощипує Тодоркове серце.

Він спирається на держак лопати і крізь плетиво садового гілля дивиться на кам'яне громаддя Кам'янецької фортеці, на основу Турецького мосту, що виростає з дна Смотрича, на дорогу, якою давно повинні б приїхати хлопці з будівельної бригади.

Ех...

Кажуть, що стара фортеця начинена скарбами — золотом і сріблом; турки нібито позакопували, недаремно там щоліта розкопують подвір'я, деколи й стіни розбирають. Старий знайомий учитель Василь Юхимович Доброчин із "золотих" побрехеньок сміється, колись пояснював Тодоркові, що вчені шукають в землі відповіді на питання: коли і ким засновано фортецю. Одні вважають, що її литовські вельможі поставили, а інші доводять, що руські князі. Доброчин людина порядна, не буде Тодорка дурити, але як на його, Тодорків, простий розум, то навіщо

тратити державний гріш на якісь там розкопки. Сто-двісті років пізніше або раніше — яка різниця? Е, ні, шукають-таки золота в старій фортеці...

Ге, а якби оце він натрапив на своєму подвір'ї, копаючи рівчаки під фундамент, на жбан, повний-повнісінький червеного золота? А що, може бути. Переказували ж, що на цьому місці стояв конак турецького купця. О, Тодорко знав би, що з тим золотом робити, не журіться.

Аж у голові паморочиться від солодких думок.

— Дурень думкою багатіє,— врешті сказав сердито і знову поплював у долоні.

А все ж таки... якби... га? — Іншалла-а-а...

Поскрипує лопата в ковалевих руках, пахне земля грибами, гойдається поміж садовим плетивом сіре громаддя старої фортеці, її башти пливуть у тремтливому мареві, пливуть... А на Папській башті, котру Тодорко найкраще зі свого подвір'я бачить, стоїть турецький купець, знаний у світі негоціант ефенді Ріфат Октай; стоїть, позирає й у вузьких очах тамує презирливі скалки: де це бачено, щоб вольний циган, онук прославленого конокрада бачі Ружена порпався в землі, як останній гречкосій? В ефенді Ріфата біла пещена борода, білі брови, білий плащ на згорблених плечах і біла чалма на голові... Голова полисіла і від чалми, і від дум про примноження скарбу. Все йому мало... мало... котить кінно по дорозі в місто, й оцю фортецю разом з достойником падишаховим Галіль-пашею, і оті верблюди та вози з крамом польських, руських, індійських та інших земель купців, які таборяться на дворищі караван-сарая...

Багатий, дуже багатий ефенді Ріфат Октай. Правовірні мусульмани, правда, нишком перешіптуються, що нечесним шляхом здобув він свої статки, що ніби...

Але, ш-ша! Задовгі язики можуть вкоротити. Мовлять, що сам Галіль-паша остерігається докопуватися джерела Ріфатового багатства, у купця скрізь є свої люди, є вони і в Стамбулі при дворі падишаха. Русини в Подільському пашалику з цього приводу сказали б: чеши дідька зрідка.

Тому й мовчать правовірні. У кого злото, в того сила і правда. А може, це брехня, що нібито Ріфат тримав шайку харцизів, які нипали скрізь-усюди, а найбільше у безборонних володіннях Корони польської, і викрадали то вродливих дівок для стамбульських гаремів, то малолітніх хлопчиків для поповнення яничарських сейбанів.

Ш-ша!!!

Ефенді Ріфат теж не дуже любить згадувати, як починав робити гроші. Бо чого, власне, мав би гризтися своїм минулим? Гроші не пахнуть — це раз, а по-друге, роблячи гроші, він мимохіть чинив богоугодне діло: всі викрадені дівки русначки і хлопчики помусульманилися, отже, аллах мав його в своїй опіці.

Мав... А дітьми, однак, не обдарував. Десятки наложниць втратили дівоцтво на його ложі, дарма тільки товар псував і зазнавав збитків: жодна дівка не понесла від нього дитяти. Не був адже безбородим євнухом, чувся у мужській силі, тільки сила та, як арик у пустелі... Видно, Христос більше важив, ніж Магомет у ту хвилю, коли перша добича харцизька Онисія з-під Галича плюнула ненависно Ріфату в лице, плюнула і люто закляла:

"Най мої сльози, злодію, впадуть на твою голову, най випечуть дотла твоє сім'я!.."

Чи може прийнятися дівоче прокляття, як приймається в саду деревина?

— Пусте...

Тоді він, зрештою, дівоче прокляття не важив, тоді він, згорда взявшись у боки, сміявся з Онисії-русначки. В Онисії-русначки були юлоті коси і були в неї зелені очі; в Онисії тіло гнучке і біле, як обко-рена вербина. Матиме за неї, хе-хе, немалі гроші.

І таки добре заробив на ній...

Онисія трапилася легкою на руку, бо відтоді почав множитися у нього гріш; срібло і золото обернуло дрібного торговця, який приплентався до Кам'янця у військовому обозі, в можного ефенді Ріфата...

Чому б йому не посміятися з проклять якоїсь там русначки?

А потім...

Хто успадкує його ковані скрині, палати в Стамбулі, конак в Кар-васарах, склепи з крамом у Яссах, Львові, Салоніках, коли ангел Азраїл із мечем у правій руці і саваном у другій стане на порозі і скаже:

"Нункир і Некир чекають на тебе. Чи готов стати на їх суд?"

Людина завше готова до смерті, і завше життя здається їй закоротким.

"Ла хавла..."— промимрив у бороду маєтний негоціант. Мовляв, що буде, те буде: все у божій руці. Однак належного смирення в душі не відчув. Душа бунтувалася проти смерті і проти бездітності. Лоб брижився думами, серце щеміло тоскно, бо не відав Ріфат, куди по його смерті розпливеться багатство, на які цілі його схіснують. Невже мав рацію обдертий календар, подорожній дервіш, який колись заблукав на Ріфатове дворище?

"Велика твоя маєтність, Ріфате, і слава про неї котиться Портою,— говорив дервіш, обсмоктуючи баранячу кістку.— Котиться і запалює в очах хтиві вогні. Всі рахують твої дні, даровані аллахом для життя: рахують мулли в мечетях, бо сподіваються своєї частки, рахують мовби щирі приятелі, рахують боржники, рахують падишахові писарчуки, до чиїх долонь прилипне бодай дешиця з твоєї відумерщини".

"Страшні речі ти говориш",— пробував було заперечити купець.

"Страшні, але правдиві. Хіба тебе не брали заздрощі од чужих скарбів? — перебив дервіш.— Хіба життя не є танцем голодних вовків? — Дервіш підняв угору брудний вказівний палець.— Усякий скалить зуби на тлустий шмат".

"Усякий? І цей циган Тодорко, що порпається у землі на тому місці, де стояв мій конак, теж не від того, щоб поживитися чужим добром?" — міркує Ріфат.

Ріфат і через триста років по смерті сушить собі голову скарбами, а Тодорко далі копає рівчаки під фундамент нової хати, поскрипує держак у його бугристих долонях, і поскрипує деренчливо Тодоркова Роксана на розі вулиць бія нового кам'янецького універмагу:

— Купуйте пиріжки! Пиріжки з м'ясом, з сиром, з капустою. Смачні пиріжки, дешеві пиріжки!!!

Вулиці в передобідню пору порожні, мов покинуті циганами таборища; люд подався, користаючись з вихідного, в ліси, парки, на поля; люд смажиться на берегах лінивого Смотрича, нема кому купувати Роксанині пиріжки.

— Купуй... Дрімота...

Умлівають від спеки продавці в душних магазинах, куняє під липою навпроти будівельного технікуму бабця Стефа, і до її ворочка з підсмаженими соняшниковими зернятами боком підкрадаються горобці; сонно погойдується на штельвазі жовтої цистерни з квасом постовий міліціонер...

Дихнути нічим.

Роксана сидить на складному стільчику, подібному до шведського, тільки вищому,— його змайстрував сам Тодорко; на циганці білий халат, що ладно облягає її ще по-дівочому пружну постать, мовби жінка й не народила Тодоркові півтузіна дітлахів; з-під накрохмаленого очіпка непокірно вибивається коса.

Любить її косу... але розпущену... коваль Тодорко, ой любить... Та й, по правді, кажучи, не одні лише коси не втратили молодої ваби. А очі? А губи... а груди, що рвуть-розпирають халат? А вогню скільки в ній... Чортиця ж... Аж стогне, напрацювавшись за день, колгоспний коваль, коли опівночі втрапляє в Роксанині обійми...

Приємна згадка молодить Роксанине смугляве обличчя, тонкі ніздрі розширюються, брови ломляться, а сережки у вухах, великі сережки з чистого золота, ще дівоцькі, подзвонюють: дзвінь... дзвінь...

Ух...

— Ей, товаришко пиріжкова, спите? — хтось пробубнявив над вухом, а в мисочку падає двадцятикопійчана монета. Роксана краєм ока помічає, що таки двадцятикопійчана.— Прошу дати мені пиріжків.

— А-а, пані Ядзя! — потягується Роксана.— Не сплю, не сплю, віддanице, щось мене до Тодорка потягло, хоч кидай оцей гендель і біжи,— навмисне дражнить пані Ядзю. Відриває з рулончика паперу і думає: "Га, а скільки ж дати пиріжків старій дівці, яку бозна за що

нарекли панею Ядзею? За двадцять копійок їх ніби належиться п'ять штук, але ж... але ж не можна так багато їсти Ядзі, яка двадцять років ходить у дівках, ще до холери розтовстіє.— І, посміюючись про себе, безцеремонно розглядає плоску, мов дошка, пані Ядзю.— Дивіться-но, як вирядилася: спідниця на п'ядь вище маслакуватих колін, декольте нижче пупа... хоч би мала, шкареда, що показувати. На лиці кіло пудри, губи сині, а рідку гриву пофарбувала на червоно. Страхопудище... Ні, такій вистачить і двох пиріжків... Не збідніє. Мушу ж я принести додому той надвишковий карбованець... З того копійка, а з того — дві, за день купка складається. Воно ніби, оте складання, не дуже чесне, якби хтось довідався, то зчинилася б біда, а найбільше перепало б від Тодорка, в нього зовсім нема циганської вдачі. Смішний, через копійку ніхто з торбами не піде, а зайвий гріш вдома не засмердиться. Бо дітиська попідростали, синові до Львова десятку пішли, у нього ж дівчина, повинен Ружен і в кіно її повести, і при нагоді квітів купити або цукерок. Адже не гірший від інших..."— А мій син Ружен... знаєте, пані Ядзю, отой шмаркач, який на велику перерву бігав до мене по пиріжки для всього класу, дівку знайшов. Таку білу-білу, як гуска.— Роксана заговорює 5Їдзі зуби й тикає їй у руки згорток з двома пиріжками.

— Та ну? — щиро дивується пані Ядзя.— Отой циганчук... пше-прашам... отой патланець невмиваний і вже дівку... білу-білу?

— Аякже,— циганка вже навсправжки гордиться сином.— Тепер ^ на білих мода. Парується чорний з білою...

— Ох, паруються,— зітхає пані Ядзя, згадавши своє задавніле дівування.— А я...— ї не договорює Ядзя, дрібоче геть від Роксаниної синьої скриньки на колесах, що парує смачним духом. Але відходить недалеко. Через хвилю повертається.— Я забула здачу,— каже.

— Яку здачу? — роблено дивується циганка.

— Дванадцять копійок. Адже дала-м двадцять.

— То що, по-твоєму, в мене більма на очах? — сердиться Роксана.

— Якщо недобачаєте, Роксано, то купіть окуляри,— вперлася пані Ядзя.— Але я давала двадцять.,. Тут арифметика проста, великого розуму не потребує.

Роксана аж підскочила:

— Мой, пані Ядзю, не роби з мене дурної. Купила і йди своєю дорогою.

— Як це — йди? — пані Ядзя береться в боки.— Я з тобою корови не пасла. Глядіть-но, за моє жито ще й мене побито. Віддай здачу, бо...

— Бо що?..— кидається в атаку Роксана.— Подаш мене до суду?

— Подам! — розпалюється стара дівка.

— Мене? — і циганка почала засукувати рукави.— Моїх дітей збираєшся сиротити? Чи, може, тобі забаглося мого Тодорка? Ой, не шукай собі, бабо, зачіпки.

— Я не баба,— верескнула пані Ядзя, бо вдарено її в найболючіше місце.— Я єстем панна... Не дозволю...

— Що не дозволиш? — шипить Роксана, готуючись вимикати зачіску пані Ядзі.— Не дозволиш, аби я вступалася за свого Тодорка? Ти будеш з ним волочитися, а я мовчатиму? А не діждешся, красавице.

Пані Ядзя німіє від несподіваного повороту сварки, цей мент використовує Роксана: вона помічає, що міліціонер тримає їх на оці.

— Айя-яй,— циганка сплескує в долоні,— хто б міг сподіватися, красавице, що ви... хі-хі, ха-ха... Тут один молодий удівець випитував у мене про вас, просив познайомити..,— бреше Роксана в живі очі. Ніхто, звичайно, Ядзею не цікавився, але ж треба заткати горло старій дівці, бо міліціонер таки до них підступає.

Хід конем одразу діє.

— Правда? — добрішає, промениться пані Ядзя.— Хто... він?..

Міліціонер уже стоїть за їхніми плечима, прислухаючись до мирного жеботіння, потім повертається на своє місце біля цистерни з квасом. Ох, ті жінки...

— Хочете дізнатися, красавице, хто? — радіє з власної вигадки Роксана.— Не скажу. Спершу ручку позолотіть, усю правду виворожу, про щастя розкажу,— і простягує долоню.

Ядзя хвилинку вагається, але спокуса велика, вона таки дістає з пазухи пом'ятий карбованчик і "золотить" Роксані долоню. Циганка шепче їй щось на вухо. Ядзине обличчя навіть крізь пудру рум'яниться, мов біла булка від вогню.

Мир настає біля нового універмагу, тиша...

Спека...

Тодоркові спека заливає потом очі, він то злизує його з кутиків уст кінчиком язика, то змахує з лоба ребром долоні, але роботи не припиняє.

Сердиться Тодорко...

Тодорко сердиться на хлопців з будівельної бригади, які не вміють дотримати слова... або не схотіли дотримати. Злість Тодоркова перемішується з болем, бо виходить, що таки не мають його в громаді за свого. О, до своїх посунули б толокою, недаремно ж говорять, що свій коли не заплаче, то бодай скривиться.

Ох, гірка ти, циганська доле, гірка в мандрах, у вічному поході, щоденній невлаштованості, у повсякденному прагненні дійти до чогось, знайти щось, а що — ніхто й не відає; гірка ти, доле, і в осідлого, бо живеш білою вороною, незрозумілим, трохи таємничим Іншаллою...

Хоч кричи...

Чи, мо', покинути все це: осоружну лопату, колгоспну кузню, оцю кривобоку ліпнянку, садок — і гайнути світ за очі? Бо нащо циганові хата, пощо йому садок? Циганові потрібна лише дорога...

А дорога, та дорога, котра звивається попід старою фортецею, порожня, нема-таки хлопців з будівельної...

Нема, то й не треба!

Тодорко рвучко натискає рукою на лопату, в гнівному руху закладені відчай, злість і розгуба. Лопата зачіпає за щось залізне, бо раптом скреготнула, вперлася і далі не йде ні на чверть штиха.

"Чи не на скарби я наткнувся",— кепкує з себе Тодорко і знову пригадує давню розмову зі старим учителем Доброчином, який колись нипав його подвір'ям, переповідаючи вже відому історію про конак турецького купця, що ніби стояв на цьому місці.

— Непогано було б Василю Юхимовичу, коли б Тодорко натрапив на горнець із золотом того купця,— жартував тоді циган.— Чого смієтеся? Самі кажете, що купець мався в достатку, золото в нього теж, певно,

водилося. То чому б йому не закопати тоте золото в землю, га? Найнадійніший банк. А мені якраз нову яму для виходка треба копати, ось і натраплю на турецький банк...

— Дай вам боже, Тодорку,— мовив серйозно старий Доброчин.—

Ми б тоді всі розбагатіли... бо кожна знахідка в землі, кожна... хай це буде звичайнісінький черепок, примножує знання про минуле нашої ісмлі. А ця земля і ваша, Тодорку...

"Ця земля і ваша, Тодорку..." Ці слова найбільше сподобалися годі ковалеві. Правда, копаючи нову яму, він нічого не знайшов, наміть черепка, але сьогодні... у цю хвилю лопата скреготнула об щось — іплізне. То, може?..

Ет, дурниця.

Проте не виймає Тодорко лопати з землі, мовби остерігається, що дзвінке і непіддатливе, раптом зникне, переміститься вправо або пліво. Він сідає на бровку рівчака і запалює цигарку.

"Ей-ей, Тодорку, складає собі ружні казочки",— говорить про себе.

"Чого ж казочки?" — чує за спиною старечий голос.

Оглядається. Під грушею, першим деревцем, посадженим Тодор-ком на колишньому пустищі, сидить білобородий турок. Ноги підігнув під себе, руки, які поклав на коліна, виблискують перснями. Турок сидить зовсім близько од Тодорка — якби розмахнувся лопатою, то досяг би білої чалми.

"Ов, а ти звідки тут узявся?" — каже Тодорко туркові, глипнувши на хвіртку, яку котрийсь з дітлахів забув зачинити.

"Не горлань, гяуре,— поважно відповів турок.— Я пан і господар цього місця. Ім'я моє — Ріфат Октай. Певне, чув про такого?"

"Як тобі сказати,— замислився Тодорко.— Гейби щось чув... Один учитель розповідав... мовляв, великий ти був здириця, пройдисвіт і на гріш ласий. То це ти? Лише ніяк не второпаю... давно це діялося... років за триста..."

"Та вже триста..."— зітхає сумно Ріфат, забуваючи про пиху.

"І що, живий? Чи з могили, може?" — дивується циган. "А хоч бий з могили,— Ріфат Октай теребить сиву бороду.— У нас, мусульман, дуже просто... у нас без деревища ховають... і могили не запечатують, як у християн..."

"То ти упир, виходець з тамтого світу?"

"Та ніби..."

"Дивота. І якого дідька жадаєш від мене?"

"Не пащекуй, онуче бачі Ружена. Спершу послухай. Ти, мабуть, гяуре, чув про повір'я, що душа померлого, який за життя припас силу-силенну грошей, не має на тому світі спокою, поки не підшукає людини, якій би свій скарб передав..."

"Чого ж, турчине, чув...— шкребе потилицю колгоспний коваль.— Я, правда, думав, що це так собі... бабські брехні. Адже дотепер нікого І тамтого світу не зустрічав. Тебе першого... І ти... того... справді помишляєш скарб мені передати?"

"Справді, онуче бачі Ружена,— хитнулася чалма ефенді Ріфата.— Гам, де стримить твоя лопата, закопаний казан... повний золота. Гам не просто золоті монети... там статуетки богів, відлиті подоби биків,

коней... там булави, золоті піхви, там... Я і сам, онуче бачі Ру-жена, не пам'ятаю, які ще там є речі. Багато їх, кожна річ коштовна не лише тому, що вона з чистого золота, а ще й тому, що її витворили митці..."

Ефенді Ріфат помітив, як зблід циган Тодорко, як свічками блиснули його очі. Негоціант цьому не дивувався: при житті купець не здибав людини, в якої б золото не запалило жадоби, люди, виходить, не змінилися за триста років, золото й понині має силу.

Тодорко сидів на бровці рівчака, як на розпеченій пательні: він поривався до лопати і... хапався цупко за чупер трави, мовби прив'язував себе до місця. Піт котився з нього градом, голова палала, а по плечах ходив мороз.

"Чого ж сидиш, невірний? — підмовляв цигана ефенді Ріфат.— Чого гасиш своє жадання? Встань і копай. Все, що знайдеш,— твоє..."

"Моє? — Тодорків язик, здавалося, опух від хвилювання.— Най буде... моє... А чому якраз мене обрав ти, ефенді, спадкоємцем своїх скарбів? Що я гірший чи кращий від усіх?"

"Прапрадід твій Гарасько-харциз у слугах моїх ходив. Це раз. По-друге, ти один сповняєш моє невеличке бажання, цигане Тодор-ку",— впевнено відповів Ріфат.

"А коли не сповню?" — Тодорко прискалив на купця око, як, бувало, скалив на вогонь у ковальському горні.

"Тоді не хіснувати циганові з моїх скарбів,— згорда проказав купець. І відразу ж додав: — Але ти сповниш... бо я не буду повелівати, щоб ти когось убив... щоб комусь зло учинив, ні. Жадаю лише, щоб скарбом ні перед ким не хвалився, нікому його не роздаровував, окрім своєї родини... щоб кожна річ не потрапила цілою і неушкодженою в руки тутешніх підданих. Ці речі — їхня історія... справа рук їхніх майстрів...

душа народу... душа митців. Розумієш? Я скуповував їх, ці речі, де тільки міг... скуповував, щоб люди не довідалися про своїх майстрів... про свою велич... бо коли рабові прояснюється, що мав він волелюбного предка, то й собі постановить іти предківською дорогою... Зрозумів мою вимогу, нащадку Гараська? І останнє: аби тебе спокуса не брала... мусиш покинути ці місця... тобі ці місця і так не рідні... їдь собі... мандруй з родиною... забудь кувадло... перестань мучити в школах дітей... скарбу вистачить і тобі на життя, і дітям вистачить, і онукам лишиться. Гадаю, легка моя умова".

Тодорка била пропасниця.

"З одного боку..."

"Тут нема двох боків, невірний,— огнівався ефенді Ріфат. Його дратувало вагання ницого цигана, який заробляє у колгоспі не більше сотні карбованців на місяць, у котрого жона, гендлюючи пиріжками, начиненими печінкою, дурить покупця на копійку... Та колись... Колись він, Ріфат, якщо занюхував гріш, то байдуже йому було, кого вбити, що продати, як обшахрувати.— Запам'ятай, гяуре: золото — це ключ, що відчинить перед тобою світ. По собі знаю".

Для ефенді Ріфата, справді, золото чарівним чином відмикало двері до покоїв падишахових достойників, що чинили в державі суд і розправу. Ха-ха, чинили... Мовби вони не здогадувалися про таємні промисли Ріфатові... здогадувались... та тільки... Та тільки овечим лайном здаються супроти золота честь мужа, закони державні і повеління шаріату, цнотливість жінки і... навіть хвалена циганська воля. Духовні клейноди придатні для простаків. Хіба прадід Тодорків Гараська з мужами свого роду не проміняв циганської волі на дзвін червоних, хіба не він бігав на цепу, мов пес, будучи сповнителем замислів господаревих? А цей... цей Тодорко, далекий пагін Гараськів, сміє ще роздумувати, чи прийняти ласку Ріфатову, замість того, щоб вдячно злизати з його черевиків пил...

Здрібніли, видно, на цьому світі люди.

"Ну?! — нетерпеливився Ріфат Октай.— У чому твій сумнів, гяуре?"

Тодорко злякано відсахнувся.

"Я не сумніваюся, можний ефенді, що тут сумніватися?.. Але якось воно дуже несподівано, раптом. Це все одно, якби сказати: Тодорку, будеш президентом в Америці".

"Я не знаю ніякої Америки..."

"Тим краще для тебе, ефенді. Там такі субчики в Пентагоні... Словом, палії війни,— хитрував Тодорко, виграючи час. Позирав на лопату і зважував; пристати чи не пристати на туркову умову? Бо є таки в ній два боки... З одного боку — життя, Тодорку, починай заново... А з другого... куплю коня... ні, пару куплю, сивих. Або краще "Волгу". Можу й дві купити, для Ружена... Газ, сигнал, вперед! Поїду... світ широкий. Боже, як я давно не міряв далеких шляхів... а вони ж пахтять пилюкою, соломою, димом... Ні я, ні мої діти не знатимуть хатньої тісноти... якихось обов'язків супроти інших людей. У нас будуть гроші... гроші — це життя панське. Я поміж циганами прославлюся... гроші — ключ до всього, до слави теж. Отже, іншалла?.. Почекай, почекай, Тодорку, а чи покине Ружен інститут і свою білу дівчину? Най бере її з собою, вона оциганиться, на димах почорніє. Іншалла... Стій, не квапся, бо що на це скаже Роксана? Жінка навіки притаборилася у Карвасарах, сусідів за приклад має... дітей миє... хату причепурює... циганську спідницю, під якою віз курей можна було з села винести, геть занехала. Та що Роксана?.. Куплю новий батіг і змириться, бо куди голка, туди й нитка".

"Цілуй,— Ріфат Октай впевнено тикав Тодоркові в обличчя розшитий перлами чирик.— Цілуй. Це означатиме, що ти годишся з моєю умовою".

"Іншалла..."— перехрестився коваль Тодорко і, намірюючись припасти до Ріфатової ноги, востаннє глянув купцеві в очі. Щось зловтішне, хиже вичитав у них, і ця зловтіха зупинила Тодорка.

"Твій черевик, ефенді, встигну поцілувати, не поспішай. Спершу хотів би побачити скарб. Може статися, що за нього й батога для Роксани не купиш, га?"

"Тоді копай,— нахмурився Ріфат,— копай швидше... зараз пересвідчишся..."

Тодорко притоптав недопалок і взявся за лопату. "Ото несподіванка для Роксани..."

Роксана Тодоркова тим часом перераховувала пиріжки: двадцять, тридцять, шістдесят... Еге, та тут зовсім мало продано, а я ж не можу стирчати біля візка до самісінького вечора, поки люди проголодніються. Сьогодні ж неділя... До того ж Тодорко казав, що приїдуть йому на поміч хлопці з колгоспу, треба копачам полуденок зготувати, за пів-літрою збігати. Але ж не повезу товару назад на кухню, мовляв, приймайте, не продала. Це ж сором, ще такого не траплялося, щоб Роксана не продала денної норми. А що вдіяти? Чекати-таки покупців, чи, мо поторохкотіти візком додому? Дітлахи миттю його випорожняють, сімейка ж, як в Омелька. Ану, одне з другим, марш мені від візка, не діждетеся, пуцьверіньки, щоб я вас казьонними пиріжками годувала, по чотири, пречінь, копійки штука. Ліпше постовому міліціонеру з десяток всуну, най хрупає на здоров'ячко, бо й так сон 'го зморює, та й обідати пора. Якщо плати при собі не має, завтра принесе. їжте, товаришу міліціонер, у кредит. Півтора десятка можна б понести дівчатам в універмаг, вони, модниці, щодня вимірюють свої талії, але хто повірить, що від Роксаниних пиріжків поправляються.

А куди діти решту?

— Пиріжки, пиріжки! — волала Роксана, недобрим оком проводжаючи кожного пішохода, який, не повертав до її візка.— Купуйте пи...

І враз прикусила язика...

І враз стерла з обличчя сердиту маску, дзвякнула вічками свого магазину, машинально витерла масні пальці, розгладила брови. І... І рушила в танець.

Тротуаром дибала ватага туристів — хлопці й дівчата. Було їх, може, зо двадцять. Тюпали вони стомлено, горблячись під вагою рюкзаків. Усі запорошені, мов мірошники, і, певно, голодні як вовки. Цю останню обставину Роксана миттю завважила, розпростерла руки для того, щоб одночасно зупинити виголоднілих туристів і щоб надати розгону танцеві.

Ух...

Пристукнула закаблуками, потрясла плечима і грудьми... Ух...

Танець ударив циганці в голову хмільним трунком, вона вже забула про свої пиріжки і про туристський голод. Пливла по колу, що виросло посеред тротуару, спершу поволі, статечно, торкаючись пальцями хлоп'ячих плечей і дівочих грудей; від цього гарячого черкання циганка запалювалася, танець її наливався вітром. Якась внутрішня музика, що ожила в Роксані разом з першим дзвоном дукачів, додавала їй вогню, відчуття лету; внутрішня музика, певно, жила в ній постійно, тільки Роксана не завжди до неї прислухалася. А тепер... тепер жінка її слухала, нею упивалася, грали Роксані скрипки і решітка, грали... І вона не помічала, як розпогоджувалися посірілі обличчя, як звеселилися очі, вона чула лише свої скрипки, свої решітки і ще чула далеке ритмічне сплескування долонь. Давно так не танцювала.

І, може, через хвилю на тротуарі завирувавби танцмайданчик, бо дехто з молодиків уже розстібав рюкзаки, бо у дівчат починали делькотіти коліна, якби не обізвався нагально міліцейський свисток.

Свисток? Звідки?

— Красавиці,— моментально зорієнтувалася Роксана.— Ми порушили порядок на вулиці. Щоб не платити штрафу, шикуйтеся в чергу за пиріжками. Один за одним... Бачу, ви голодні... Ну, швидше...— І найближчому тицьнула в руки згорток з пиріжками.

Сміялися, але пиріжки брали; брали, по скільки давала, тепер мала над ними наворожену владу, тієї ворожби ще додавав смачний дух. Мищина дзвеніла копійчаним градом. Не рахувала, не давала здачі, не боялася недоплати. Швидше... Приговорювала:

— Що кому бракує, те дадуть вам пиріжки.

— Тобі, молодче, сили...

— Тобі, красавице, вроди...

— Тобі — щастя...

— їжте пиріжки, пиріжки не прості, пиріжки заворожені, циганські.

І таки їли, аж лящало за вухами.

А останній туристик, захоплений Роксаниним танцем і примовками, штовхав товариша під ребро.

— Оце торгівля, Валь, д-да. Якби у нас поголовно так торгували, то мусили б ліквідувати магазини уцінених товарів. Таланище...

...У першу хвилю коваль Тодорко про таланти прадавніх майстрів не думав, бо, розгрібши глину і знявши з великого казана накривку, закляк від побаченого.

У казані тьмяно горіло золото і почорніле срібло. Лежали тут ковані зі срібла коні, золоті подоби жінок, були й шоломи, пояси, цяцьковані коштовним камінням, чаші і кубки, застиглі людські маски, ножі, чільця...

Він бачив купу золота і срібла, чув малиновий їх дзвін, чув, бо хитра рука Ріфатова ворушила, перемішувала все це незбагненне багатство, малиновий дзвін затьмарював і без того скаламучений Тодор-ків розум. Нижня губа циганова відвисла, по бороді текла слина, він раз по раз злодійкувато позирав на хвіртку, позирав, аби, не дай бог, хтось не зайшов на подвір'я та не підглянув...

Ріфат Октай посміювався у бороду.

"Усе це моє...— ефенді? Моє? — лепетав Тодорко бездумно і захоплено.— Га?"

"Твоє, твоє",— цідив згірдливо Ріфат Октай, бавлячись шаблюкою у срібній піхві, котру взяв з казана. Ох, з якою насолодою потяг би клинком по жилавій шиї цигана, потяг би... бо один аллах пам'ятає, скільки він, Ріфат Октай, недоспав ночей, скільки літ змарнував... ціле життя... щоб наповнити по вінця оцей казан. І наповнив. А навіщо? Віднесли Ріфата на цвинтар, мов якогось торбаря, віднесли і забули, навіть могили по ньому не зосталося біля мечеті падишаха в Кам'янці...

А тепер ще мусить віддавати скарби циганові... мусить, бо такий закон землі: усе, що сховане в ній, повинно повернутися людям. То бодай його золото зробить з цигана волоцюгу, бодай воно не повернеться до тих, які мають на нього право.

"І шабля теж... моя?" — боязко питав Тодорко. Йому ще незвично вимовляти слово "моя", але вже захланно тремтів над кожною річчю в казані, і вже йому шаблі шкода, і вже в ньому плодиться хробак жадібності*

"І шабля теж твоя, невірний,— зрозумів Тодоркове побоювання Ріфат Октай, зрозумів, бо добре пам'ятав жадібного хробака, адже скнів із ним ціле життя і з ним умер.— На...— кинув шаблю на простягнуті Тодоркові руки.— І цілуй чирики, найвищий-бо час".

Тодорко зважував по витягнутих руках шаблю, срібне окуття піхви тішило око вибагливим карбуванням... листочками, калиновими кетягами і... і літерами.

Тодорко мимоволі тулив літеру до літери: "Меч сей козака Якима Доброчина".

Доброчина?..

Як грім...

"Цілуй!" — з-поміж різдвяних громів, звідкись з далекої далечіні котився до коваля крик турецького купця. Доброчина?..

Шабля випала з Тодоркових рук, він і не помітив, як видала, бо стояв перед ним старий учитель Доброчин, бо згадалися давні вчителеві слова: "Народ багатіє і від знайденого в землі черепка". А тут... тут, у казані, купно пришпаровано витвори рук і духу людського, ціни яким нема... І це безцінне... коштовне... повинно за повелінням Ріфатовим належати Тодоркові і нікому більше? Він буде змушений крадькома від цілого світу переплавлювати на безформні грудки крилатих коней... жінок-матерів... оцю шаблю... мусить... бо треба обзавестися "Волгою"... треба кочувати по світу... нині тут... завтра там... кочувати, бо він тать, злодій, він украв те, що належить людям... І через це нема у нього рідної

землі... нема вчителя Доброчина, прадідові якого, може, належала шабля в окутій сріблом піхві. І нема оцього саду, що його сам посадив, і нема груші, під якою спав з трепетною Роксаною, зачинаючи дітлахів.

Він. Тодорко, раптом нечувано розбагатів і... збіднів: розбагатів — бо казан з скарбами належав йому, збіднів — бо втрачав усе, чим жив дотепер... Мав золото в руках і порожнечу в душі.

Як жити з порожньою душею?

"Цілуй!" — знову нагадав про себе Ріфат Октай.

Як жити з порожньою душею? Як...

Мовби захищаючись від порожнечі, мовби випливаючи з дна бе-іодні, він підняв угору лопату і замахнувся нею на купця; рятівний змах повертав світ, який Тодорко повинен був втратити,— звичний, буденний, але рідний світ; коваль боронив цей світ лопатою, і Ріфат, схопившись на ноги, позадкував до воріт; а на воротях юрмилися хлопці з будівельної бригади, усі з лопатами і кайлами. Довгов'язий бригадир Нетько Гудз вигукнув:

— Іншалла, ти чого надувся як ворона на дощ? Чом людей не зустрічаєш? Ми трохи припізнилися, бо поки сеє, поки теє. Але надолужимо...

Тодорко мовчав. Тодорко стояв над викопаним із землі старим іржавим відром, яким колись носив землю на свою парцелу, і плакав. Чи від того, що сільські люди його не цуралися, чи з утіхи, що зборов у собі самого себе? І взагалі, що це з ним діялося? Було це марення? Сон? Чи, може, вигадав для себе казку?

Добре, що якраз навернулася до двору Роксана; Роксана лускала об долоню денцем пляшки з горілкою і репетувала:

— Ей, хлопці-молодці, спершу по келишку вип'ємо, щоб ваші лопати не скрипіли.

Пили.

А Тодорко думав, що таки здалось би купити батога для Роксани, бо ж не брала з собою грошей на горілку, знову, видно, зациганила якийсь карбованець.

Батько синові:

"...Коли Тодорко оповів мені про свою химерію, я твердо і остаточно впевнився, що глибоко вкоренився коваль у подільську землю, тепер вона стала для нього рідною, приріс циган до неї і розбагатів по-людському, без Ріфатових скарбів. Нам усім, коли ростемо, сняться сни, що ми літаємо... це теж був Тодорків лет.

Як ви там, мої рідні, маєтеся? Цими днями вичитав у газетах про вашого монтажника Степана Карбуду. Чи це, бува, не той бригадир з твоєї дільниці, котрий водив своїх монтажників після зміни на поміч археологам, які досліджували дно майбутнього моря? Професор Барановський оповідав мені, що попервах не дуже охоче зустрів хлопців та їх пропозицію, хоч вода в долині Гнилої Липи прибувала на очах. Мовляв, зворушений вашою прихильністю до археології, товариші, та я чомусь переконаний, що робота для вас буде марудною і нецікавою. Ми тут не шукаємо золота або срібла, як це, може, комусь здається, для нас всяка трісочка має вагу.

Ось так урезонив Барановський молодиків з будови, припускаючи, що вони прийшли до нього на розкопи полоскотати романтикою нерви. Ну, а бригадир їхній образився:

— Даремно ви так, професоре. Будуємо махину яку... будуємо ж не на голому місці... і до нас тут були люди... діди, прадіди. Отож, хотілось би поглянути в корінь...

Професор подумав: "Красні слова..."

Коли ж запримітив, як монтажники святешно торкалися викопаного глечика, мовби хотіли відчути на його порепаному вінчику тепло людських рук, що виліпили його, засували в піч, варили у ньому страву, то зрозумів: не задля порожньої цікавості помагають монтажники археологам,— сини прийшли до предків.

Я часто згадую цей випадок... і думаю про Шершуна. Тільки ти, будь ласка, не лайся, що бозна-чим сушу собі голову.

Магнітофонну плівку одержав і вечорами слухаю "Целвону луту" у виконанні твоєї Мар'янки. Сумно дідові без неї...

Приїжджайте. Яблука вночі не дають спати: гупають та гупають".

ПОСЛАННЯ ДРУГЕ

За глухими віконницями іржали коні...

Коні іржали, чуючи дорогу, були коні жалобні, вороної масті. На світанку воронії коні повезуть Юрія — Гедеона — Звєнжика — пана Іхмеліски, гетьмана запорозького і князя Сарматського — в гостину до кам'янецького Галіль-паші, але до світання ще далеко, бо ледве-но повечоріло і ще його милість князь про готовану кам'янецьку учту слухом і духом не відає. Він горбиться за столом у "тронній" палаті своєї немирівської резиденції, підперши долонями вузько затесане лице. Водянисті глипавки втупилися у штоф з оковитою, біле, як у мерця, чоло крається зморшками... крається, мовби його милість князь не може дати ради з державними мислями.

А коні за глухими віконницями іржали.

Коні іржали, а пані суботівська Хмельницька волики у ярма запрягала і нивку скородила. Сіяла пані Хмельницька матірку, сіяла і промовляла: ой рости, конопелько, мой до стелі, до стелі рости, у волокно вбирайся...

Коні іржали...

Коні іржуть, а в клепсидрі шелесно стікає час, стікає піщина за піщинкою, і в кожній піщинці мить, яку не повернеш і не повториш. У поставці скапує, кліпає свічка, ярий віск пахтить весною, медовими бджолами і недільною церквою. Горбата чорна тінь закоцябла на стіні, мовби пришпилена гвіздками,— тінь од писаря Якима Доброчина, єдиного православного при дворі князя Сарматського. Права рука Якимова відбилася на стіні химерним крилом, з усієї тіні крило лише й живе, тріпочеться, мовби прагне злетіти. А куди, куди злетіти? До закопченої стелі? Чи, може, жадає вирватися з душної комірчини через вікно, зачинене наглухо віконницями? Чи, мо', стереже дубові двері, очікуючи, чи, бува, не прочиняться?

Марниця усе це... марниця, бо крило саме по собі повне-повні-сіньке волі і простору; крило кружляє понад білим полем, і там, де воно об нього черкається, на білому полі ореться чорта борозна.

То пише Яким Доброчин:

"Збоку може здатися, що його милість князь Сарматський не може дати собі ради з державними мислями, насправді ж у його голові блудить самотиною думка, як вівця у витовченому ордою степу; вівця нипає за віхтиком зела, а думка княжа борсається у мороці: "А далі, пане Юрасю, що? А далі?.."

"Кину кужіль на полицю..." Кину... навіщо катувати себе цим "далі"; сотворить господь новий день, накреслить нові виднокола, а поки що пий, пане Іхмеліскі, пий!.. Мушу чимдуж упитися... мушу... щоб знову втрапити у світ веселих химер, у химерному світі забувається день вчорашній і день сьогоднішній... я боюся вчорашнього... я боюся сьогоднішнього... лякаюся завтрашнього..."

Коні іржуть за глухими віконницями...

"Господи, тягаристий камінь поклав ти мені на плече і звелів нести. Легше тому, котрий орудує на бойовиську шаблею, списом або мушкетом, і легше тому, який оре і сіє, і тому в сто крат легше, що мурує стіни, і тому легше, хто, проткнувши голландський папір шовковим шнурком і обернувши окремішні аркуші в цільну книгу, пише день при дні повість про зацного лицаря, котрий життя поофірував на вівтар ой-чизни-матки. Бо той, хто орудує правим мечем, колись таки втішиться вікторією; той, хто оре ниву і сіє злаки, спече хліб для себе і для ближнього свого; той, хто мурує стіни, обігріє і захистить в новому притулку вбогого; той, хто пише про чини лицарські, творить історію для прийдешніх поколінь...

А я...

А я пишу про мерзенну зраду, про хтиві помисли, про повзання смердючого тхора, який вбив собі в голову, що завтра обернеться на сокола. Коли б я писав про харциза безрідного, то це можна б якось зрозуміти і перетерпіти, я ж пишу про сина..."

Коні за глухими віконницями...

"Тоді теж іржали коні... але не тут... давно... в чигиринському дворі. Одні іржали по-весільному, інші — гейби за плату, а треті чорно сурмили... Хіба кінське іржання має колір... смішно., а все ж коні сурмили чорно, на смерть.

Коні смерть відчувають.

Я стояв перед ним...

Я стояв перед ним, як школяр перед дяком, і теребив у руках шапку; плач роздирав груди, в очах пекло піском... в очах клубився ляк... я зовсім недавно бачив гетьмана на коні... ще дужого, кріпкого, здавалося, йому і зносу не буде, а нині він лежить на білих подушках у білій сорочці, білий чуб розсипався на крутому чолі, білий вус розкрутився...

Лише очі по-давньому світилися.

Я стовбичив перед ним хвилину... годину... цілий вік; за моїми плечима двоє вузьких вікон, заслонених рушниками, на рушниках червоніли ружі і зеленилася рута, від білизни рушникової, з їх вишиваної червленості і зелені в ложниці гетьмана... у ложницю гетьмана я досі не ступав ні півстопою... в ложниці гетьмана гойдалася сиза м'яка імла. За моїми плечима... за різьбленими дверима покашлювали учені лічці і січові характерники, порипували чобітьми і подзвонювали шаблями полковники і генеральна старшина; всі вони, певно, перешіптувалися, дивуючись, що гетьман Хмельницький покликав до себе поета.

Лампада перед іконою архангела Михаїла поблимувала, лампада, як жовтий метелик... метелик то більшав, і тоді прояснювався мальований лик архангела, то зменшувався, летів кудись метелик у далечінь, ставав тліючою цяткою; я потерпав, що коли й цятка зникне, то гетьман погасне... погасне, і я ніколи не дізнаюся, чому звелів мене покликати.

Чи забаглося йому, жеби я взяв з полиці книгу, моєю рукою таки списану, і прочитав про його, Хмельницького, звитяги на бойовиськах; бойовиська ж ті або бачені мною на власні очі, або списані зі слів ре-гіментарів козацьких.

Чи забажав він послухати мої вірші, для душі складені і з душі добуті?

Адже бувало колись... він кликав мене у намет або ж у світлицю: "Читай, Якиме".

І я ступив до широкого ложа...

Я ступив до широкого ложа, гетьман прочитав на моєму лиці запитання, рука його звелася угору, міг цей рух означати пересторогу або заклик до уваги. А він запрошував сісти на його постіль... ближче сісти, бо хоче просити мене вчинити йому велику послугу... бо хоче мене просити... не наказувати... просити за Юрася, за сина свого. Юрася-підлітка козацьке коло гетьманом обрало. Це ніби й добре, бо означає любов козачу до роду Хмельницького, це й дуже зле, бо заважка для Юрася гетьманська булава, заважка і водночас надто легка; в булаві влада і сила — дві змії, яких у змозі тримати на припоні муж, усіма чеснотами наділений. Юрасеві ж ще розуму черпати та черпати, і добре чинить Іван Виговський, надумавши слати Юрася в Київ на науку. Та коби лише був при Юрасеві дорадцем писар генеральний, причепляться до отрока дорадці інші — менші і більші, чесні й облудні. У нього ж вдача воскова, з воску виліпиш праведника і виліпиш диявола. "Тому жадаю, Якиме, аби ти був при гетьманичу повсякчасно, моє жадання старшині нині передам, Юрасеві заповім і в паперах військових відповідно запишемо. Будь при ньому не джурою, не писарем... навіть не поетом просто для розривки і забави... Будь сумлінням... голосом поспільства. Будь... і не бійся у слові писаному й усному виказувати йому в очі правду, як мені, бувало, виказував. Маєш на це моє вітцівське повеління і законне право маєш, дане тобі заслугами перед Вітчизною... ранами... вченістю... талантом... і походженням зі стану посполитого. Знаю наперед: навколо Юрася кружлятимуть ла-кизи, підхвальки, вчителі вельми мудрі, котрі й мене вчили, що чорне є біле, а біле — чорне; вони зодягатимуть його в пишні кармазини... тобі ж належить ті одежі з нього знімати: кажи йому правду про вчинки його, задуми, поводження

з людьми. Най зважує, виважує і очищається... Зробиш це для мене, поете?"

Я аж западався по коліна в землю під ваготою гетьманових слів...

Я аж западався... бо безпечніше поетові співати про пташку в полі, про ясінь неба або ж про походи переможні, аніж здирати з когось пишні одежі, дарма що вони з олжи пошиті, ніхто ж голої правди не полюбляє, правда — не жона.

Богдан Хмельницький теж інколи не любив...

Хмельницький теж інколи не любив, але відмовити я не посмів, бо пам'ятав про призначення поета і ще знав: Україна в молодому Хмельниченку прагне уздріти його батька, а всякий поет починається з правди.

Я припав до гетьманової руки. Богданова рука лежала холодна і квола, в якусь мить я не повірив, що на ложі вмирає регіментар; його ж десниця повинна пам'ятати і короткий змах шаблі, і гетьманське повеління булавою, і рішучий розчерк пера... Рука ж гетьманова нічого не пам'ятала, сила його, виходить, таїлася не в ній, і добре, що не в ній; маєстат великих не в жилавості їхньої десниці.

Я вклав свою долоню у його розкриту долоню...

Я вклав свою долоню у його розкриту, як поле, долоню, мало це означати мою присягу. Гетьман відповів на потиск кивком голови; від того руху кволого зірвалася з вії сльозина, як з дерева вітер зриває краплю роси. Сльоза розтала у вусах, а може, впала розпечено мені в серце... Серце запекло, груди здригнулись, готові вибухнути плачем.

Бо вмирав Хмельницький...

Я плакав беззвучно, хиталось і тріскалось надо мною склепіння ложниці... я сльози тамував у собі, боячись розтривожити гетьмана... потішав його, як дитину, кажучи, що хворість нинішня минеться, що сягне він по булаву... булава сиротливо стигла блискучою грушею на столі... на вишиваному білому обрусі... ще сам, гетьмане, посторцуєш сина-підлітка; буде Юрась ходити біля твого стремена. "Заржавіє, Якиме, незабаром стремено..." — сміявся з моєї бесіди Хмельницький. Усміх прояснив гетьманове лице... прояснив для того, щоб я виміряв глибину його запалих очей. Я спробував зміряти... чоловічки зорили на мене здалека... з самісінького дна душі... з дна могили... але зорили кепкуючи... "Даремно, Якиме, козака розраюєш перед смертю. Костомасі підвладні всі на цьому світі, змах її коси не зупинить ні бог, ні навіть поет".— "Поети теж вмирають, гетьмане, але якраз поети, якщо вони значковані талантом... поети тирлують бойовисько, змагаючись зі смертю. І таки її долають, чуєш, гетьмане, долають... із правіків проносять імена мужів славних, дарувавши їм вічне безсмертя". Повідав на це Хмельницький: "Несуть, Якиме, імена, мені це відомо з книг мудрих, може, і моє ім'я люди згадають... Але нащо мені, Якиме, безсмертя по смерті, мені б тисячу літ безсмертя обміняти на десять весен земної юдолі. Я Україну з-під копит підняв і вивів на стежку, а до битого шляху ще далеко... ой далеко чумакові до моря. Хто її, рідну, доведе до битого шляху, де муж той, поспільством викоханий, потребою і часом призначений на чоло? Нині ж бо, сам видиш, Якиме, потреба є в ньому болюча і нагальна, а він... муж чоловий не йде... десь забарився... Полковники ж тим часом гризуться... кожному здається, що доріс до гетьманської булави, гейби булава — забава, а не труд-труденний. І моєму Юрасеві здається... Стережи 'го, Якиме, від спокуси булавної". Встережи...

Не встережеш дитяти від вогню, дівки від блуду, кози від шкоди, а гетьманського сина від булави... Коби лиш одна булава панувала на Вкраїні... а то у Варшаві ще одну викували, і в Москві викували... чим більше тлустих шматків на бенкеті, тим більше охочих їх укусити, а в Юрася теж зубки прорізалися.

Батьку мій Хмелю...

Батьку мій Хмелю, скарай мене на горло, присуди сконати на палі, прокляни тяжко і чорно до сьомого коліна... або прости... але давно не сповняю твоєї останньої волі, нема в мене ні моці, ні охоти, ні терпцю виповідати Юрасеві правду. Не один рік, мов той розкаяний грішник, поливав я суху герлигу, чекаючи, поки вона розбруниться зеленим листом... поливав, доки криницю не вичерпав... криницю вичерпав, зеленого листу не дочекався.

...Вони теж були листочками, тільки мовби морозцем ошпарені, відірваними од матерів... од бабусь... од батьків... од казок... од співанок колискових... Було їх багато... сотня... півтисячі... тисяча хлопчаків, нарабованих з половини України... замурзаних... заплаканих... розгублених... п'ятирічних-шестирічних козаків... У кожного козака сум в очицях розлився... вистачило б того суму усім людям на ціле життя. Той волав маму... а той уже ціпенів, не кликав... а той схлипував... а той рученята молитовно стулив, долоньку до долоньки, підвів голівку до неба, божої помочі визираючи. Того звали Тарасиком, того — Йван-ком, того — Петриком, а того... Данилком, Романком, Тимошем, Грицьком...

Навкруг хлоп'ячого табунця стриміли, як городжений тин, аскери... В аскера кам'яна твар... за аскерами, за витолоченим сільським майданом, краєм якого ладналися мажі з напнутими полотняними будами... повезуть на мажах хлопчаків у Туреччину... за полями зритими, за оселями сплюндрованими чорнів материнський зойк; зойк материнський скраплювався у хмари, хмари пливли понад мушкетами аскер-ськими, понад будами на возах...

Припустився дощ... А може, це ридали матері?

Я підставляв лице дощеві... краплі солоно пекли на губах... солопо і гірко... а якийсь хлопчак... штанці підкочені до колін... рушив по колу з піднятими рученятами... рученята, як крила у птаха, що не може

злетіти... долоньки червоніють, мов ружині пелюстки... долоньки і роками змозоліють від яничарського ятагана. За ним погойдалися по колу інші, і ще інші, і ще... весь майдан тріпотів крильцями і приговорював, приговорював, чи, мо', по-дитячому молився, купаючись у маминих сльозах:

Іди, іди, дощику, Зварю тобі борщику...

Великий візир, перший дорадник князя Сарматського Ібрагім-ага, однорукий пес, сплюнув сердито: "А тихо-но, байстрюки!" А тихо...

Тихо... тихо... лише чалапкає дощ... лише зітхання... як у церкві тихо... як у полі скошеному.

На тому полі довбав копитами ріллю сивий кінь, сивий кінь дибився і ріс, у цяцькованому сідлі горбився князь Сарматський, з ласки Високої Порти князь Іхмеліскі. Бодай тебе, Хмельницький, перша куля не минула, бодай би тебе сльози материнські спопелили, бодай би твоя права ручка всохла, тая ручка, що розчерком пера засудила дітей православних, українських, на яничарську ганьбу... бодай би тебе жодне дитяче око не забуло... щоб проклинали, поки світа та сонця... щоб тобою, як мірчуком, міряли зло.

Ой, накажи, Юрасю, дітвору рубати в пень.

Ой, накажи кожного брати на приціл.

Бо тяжко вмерти, тяжко... але ще важче жити яничаром, потурна-ком у різницьких сейбанах. Ти однімаєш у них, Юрасю, більше, ніж життя, ти крадеш у них право називатися людьми.

Юрась ні пари з уст, його не можна ні розгнівати, ні урвати йому честі... Хіба урвеш те, чого нема... він тупо блимав глипаками... а Ібрагім-ага шептав князеві на вухо, жеби мені пельку заткав... і він затикав

гугняво, що, мовляв, у хама бракує бодай крихти державного розуму, повинен я чимсь платити туркам-добродіям за поміч... Україна, хлопче, плодюча і на люд не збідніє. Коли постане обабіч Дніпра князівство Сарматське, тоді...

Тоді, сподіваєшся, княже Гедеоне, матері забудуть своїх синів, простять тобі своє сирітство? Та й пощо обабіч Дніпра якоїсь Сарматії, коли ми вже мали Велике Князівство Литовське і Корону польську теж мали. Чи задля Сарматії, задля того, щоб Україну розкраяли на паша-лики, підняв шаблю твій великий вітець?

Анітелень... .

Маска вертепна... ідол кам'яний... я на кам'яного ідола ніж вихопив... ніж відразу вибили, руки скрутили... сукали аскери мотуззя... Ібрагім-ага вибирав гілляку. А мажі з майдану вирушали: скрип... скрип...

Що означало вмерти супроти скрипу мажевого?

Скрип... скрип...

Ось як воно діялося, батьку мій Хмелю.

Твій виплодок, Хмелю, переступив якогось вечора поріг моєї комірчини, переступив, як через гору, тримаючись обіруч одвірка, трунок підкопгував йому ноги, очі зблискували безумством... "Що безумство... хто безумний? Но-но, Якиме, не пащекуй, зі м&ою жарти короткі... плесну в долоні — і покотиться голова... покотиться, як капуста. Ібрагім-ага давно на тебе гострить зуб, тоді на майдані до смерті тобі лишилася чисниця... а я мовив: "Лиши 'го, Ібрагіме. Якима приставив до мене сам батько Хмель, щоб розуму вчив. То вчи... вчи... Не хочеш? Хи-хи... Чи, може, Якимцю, тебе Січ підіслала, аби князеві Сарматському віку вкоротив? Вкороти, убий ня Якимцю-гунцвоте, перед тобою стою беззбройний... без кольчуги навіть. Убий... Ібрагім спить.,

аскери сторожові аж уранці труп помітять... Убий!.. Бо чого ж Доброчином звешся... доброчинством і стане моя смерть. Ну, чого вагаєшся... ну, дивись-но, я на колінах... чоботи тобі лижу... благаю: вбий. Я сам спробував би в зашморг влізти або ятаганом собі у серце... але і цього не вмію... боюся. А тобі що: р-раз і..."

Я боявся, що бризне з нього чорна кров.

"Чорна кров... червона кров... яка різниця? Чи, 'мо, надію маєш, що суха герлига таки зазеленіє молодим листом? Якщо так, то поливай далі, повеліваю тобі я, князь Сарматський, поливай... і говори князеві правду у вічі, аби я вдосконалювався... аби потішався тією правдою. Бо єсть, Якиме, скоморох, якому належить мене потішати. Гадаєш, батько Хмель не про це думав, приставляючи хлопа до сина? Тому кажи: "Пане Юрасю, безрого турецька, все у князівстві Сарматському сплетене з облуди і лжи. І палата тронна не є палата, а лише облуплена хоромина немирівського підпанка... хоромина, обтикана для пишності бунчуками з хвостів спаршивілих кобилиць. Ібрагім-ага також ніякий не візир, а просто пес сторожовий, з Стамбула присланий; пес стереже, аби, не дай Біг, виплодок великого Хмеля припадком не обміняв турецькі шаровари на ляцькії штани чи на московитянські ногавиці". І ще кажи, Якиме: "Ти сам, скурвий сину, не є ані Хмельницький, ані Юрась, ані Гедеон, ані Звєнжик, ані князь Сарматський, ти лицедій у чужому вертепі на велелюдному торжищі". Лицедії завше набивають калиту на ярмарках... І я набиваю, бо прецінь торжище на Україні, бо ж ярмаркують людьми робучими, землями, річками, небом і сонцем... ярмаркують мосці-панове шляхтичі, діти магометові, гетьманчуки лівобережні та правобережні. Чому ж би мені на ярмарку не погуляти та не придбати штани з чужої гузиці, байдуже з чиєї, аби лишень на придачу до штанів дарували гетьманську булаву або княжий вінець. Хіба я дурніший од всяких сомків, тетерів, Дорошенків, виговських?"

Воронії коні іржуть...

Воронії коні іржуть, мати Сомківна, пані Хмельницька суботів-ська по нивці ходить, по нивці ходить, коноплі пильнує, од рвучкого вітру, од польового звіра, аби коноплі не покрутили, не потолочили,

пильнує і примовляє: "Ой рости, матірко, високою, в'яжися волоконцем міцним, волоконцем на ниточки..."

"...Юрась — Гедеон — Звєнжик — князь Сарматський підступає до мого стола, штоф з оковитою у правій руці, корчага срібна делько-че в лівій... корчага делькоче... оковита хлюпається на цапину Юрасеву борідку і на кармазиновий жупан ллється. "Ет, хай ллється, Якимцю, турки й так поскупилися на золоте шитво для жупана, скупці звала-шені, а цар московитянський, гляди, не пошкодував для Йвана Брюхо-вецького, якому теж забаглося потримати булаву, соболине хутро з власного плеча та ще й грамотою 'го ощасливив: "Висвячуємо тебе, Йване, в дворяни". П-пиймо, товариство!!!"

Що ж тут маю підливати, батьку мій Хмелю, адже видиш, що ґерлиґа спорохнявіла, не дочекався я з неї зеленого листочка... в зеленому листочку нуртує ясне сонце, живуть соки землі і дух вітряний... а в твоєму Юрасеві пліснявіє тлінь".— "Хай буде тлінь, Якимцю, пиїте посполитий, усі ми тлінні, ти теж не тішся, що історія тя згадає. Історія записує на скрижалях імена можних і славних... І записує поруч з достойними імена здирців і перевертнів... отже, і мене не забуде... я, може, до цього прагну, заробляючи місце на скрижалях по-своєму... кожен заробляє безсмертя як уміє. Життя на цьому світі — миг, на тому — вічність... ми всі прагнемо вічності і місця в історії-матки. Говорю "ми" про обранців... ти ж, Якимцю, тільки пахолок в історії, коваль, якому належить кувати скрижалі, а на них — писати наші імена".

Погоджуюся, княже, ми таки є пахолки, ковачі, але горна наші надуває вітер, снаги їм додаючи, люд посполитий. Це батько твій, Хмель, розумів... І, можливо, батько Хмель ні при чому, що тінню сную за тобою, його устами, може, глаголив люд, маючи надію, що не пропущу і

не забуду жодного твого чорного діяння і запишу для науки прийдешнім поколінням, на пострах новим юрасям. У цьому бачу покликання своє і призначення.

І запишу я...

Запишу, як після братовбивчої різні під Каневом, де гетьманчук Сомко вигубив десять тисяч козаків Юрася тоді ще Хмельницького... ХМельниченко на той час удруге булаву тримав... думало козацьке коло на Взенні під Білою Церквою, що син великого Хмеля встиг розуму набратися і помужнів... а він булаву поцупив для честі, а не для добра України... булаву взяв, повелівати ж нею не навчився, завів військо у пастку... десять тисяч лягло... десять тисяч від своїх таки вигибло, а Юрась коня допав.

Скачи, коню, до Чигирина... до обітелі святої... відмолю гріхи у тиші монастирській... Зрікаюся булави, шаблі, світу білого, імені свого...

І намалюю я словами на папері келію чернечу... чорні мури... чорні палітурки псалтиря... і молодий муж у чорній волосяниці розпластався хрестом на долівці. Молиться: "Господи, Всевишній творче неба і землі, вижени гординю з душі моєї, не спокушай раба Гедеона булавою. Не називай, господи, зречення цього світу зрадою... відомо мені, що Україна нині потребує чолового мужа, котрий дбав би не о ласку чужинецьку, а про добробут ойчизни, але я на чолового не придатний., я віск, що плавиться од дотику пальців, а треба — кременю".

Десь чоботи важкі по кам'яних плитах: туп-туп... скрегочуть замки і вищать у завісах двері... мечі дзвонять, мечі й остроги... ближче... ближче...

Дужа рука грубо і владно хапає ченця Гедеона за обшивку і підводить з долівки. На порозі регіментар Чарнецький, схилившись на одвірок, щурить очі: "Ти єстесь Юрій Хмелницькі?"

У келії юрмляться жовніри, жовніри топчуть розп'яття і псалтир, оскверняють обитель лихословієм. Віє від жовнірів сивушним духом і цибулею. Юрась ніколи не думав, що смерть пахтить корчмою... а таки смерть... вони прийшли по його життя... так швидко прийшли. "Аз єсмь Гедеон, раб божий",— ліпить Юрась у відповідь Чарнецькому глиняну стіну... ліпить, аби захиститися, відмежуватися від мирського Хмельницького... Дивні діла твої, господи, ще недавно іменем Хмельницького пишався, завдяки цьому імені вихоплювався на гребінь виру, тепер же завдяки імені впаде на дно.

Чарнецький, як беркут над зайцем, кружляє доокіл Юрася, шукаючи в ньому загадки, успадкованої від того, який на голому місці заклав підмурок козацької держави... який після смерті зостався страшним для неприятелів своїх... страшним, бо підмурок так просто не розкинеш... той таки володів таємницею... умів слухати землю і биття тисяч сердець... Його серце теж билося разом з усіма, а в цього, Гедеона, серце, мабуть, заяче, бо коли б мав беркутове, то не принишк би за грубезними мурами, коли ойчизна козацька розчахнута... на хрестах... Чом він... ім'я його... ім'я Хмельницького не пломеніє корогвою в мудрій руці, в Богуновій, наприклад... страшна б це була рука для недругів козацьких... Ха-ха, а я мислю мов ребелетант... Як це чудово, панство, що хлопи є хлопами, що їхні уми отупіли від воєн, крові, чвар... що корогва ця — ганчірка, об яку витирають чоботи. Але ж усяка ганчірка при певних умовах може воскреснути стягом... про це у Варшаві теж подумали і наказали: полковників Богуна та Гуляницького і на додачу Юрася Хмельниченка кувати в залізо і під вартою припровадити перед ясні очі короля.

Світлі голови у дорадців крульових.

Іменем короля... іменем короля... Тремтить, як срібна павутина, сміх у горлі Чарнецького... Чому б, зрештою, не посміятися... полковники схоплені... гетьман Тетеря прислужився... цей канарок останній... цей, котрий міг би стати знаменом для рабелії... міг би, але не стане ніколи... ще сьогодні, можливо, знамено буде осквернене навік, ім'я

Хмельницького вже нікого й до нічого не покличе, він, Чарнецький, докладе до цього зусиль".

Коні іржуть...

Почекайте-но, коні, бо пані суботівська Хмельницька коноплі вибирає, коноплі вибирає і на семи вітрах сушить, на семи вітрах сушить, верети розстилає, аби жодне зеренце не пропадало, з кожного-(и> зеренця виросте по стеблині. "Куди мене ведуть?

Впізнаю і не впізнаю дороги суботівської.

Чия та церква попереду? Батькова? Чию то могилу посеред церкви розкопали? Батькову? Чиї то кісточки в огонь жбурляють? Батькові? Батькові рученьки... батькові ніженьки... де ти, Украйно... де твої діти... де твої...

Я сивію, я німію, я дерев'янію, обертаюся у стовп, можуть жовніри і стовп кинути у вогонь, можуть... вони все можуть... їм усе дозволено... їм, завойовникам... а я жити хочу... всупереч усьому — жити".

І купив Юрась життя дорого... але не для помсти купив... таке життя для помсти святотатське.

"Беру в пригорщі татів попіл, татів прах ще гарячий, беру з вугіллям, беру, бо повелівають... беру і бігаю навкруг батькової церковці, бігаю під свист, під регіт, під удари батога, бігаю і розсіваю на вітрах... розсіваю і волаю: згинь, душенько Богданова, розвійся по степах піщаних, по долах болотяних, упади в гнилу криницю, на дике бескеття, не зійди там ні зерном, ні маком, ні кропивою, ні бур'яном. Зникни, щезни...

Бо так жадає пан Чарнецький.

Чуєш, пііте посполитий, запиши-но в свою книгу на пам'ятку: "Так жадає пан Чарнецький". Не вибілюй мене перед судом прийдешнім, але поруч зі мною хай сядуть на лаву перед судом чарнецькі й іншії, які плодили на Україні зраду... котрі відбирали у нас мечі, обдаровуючи змііними жалами.

Пан Чарнецький регоче на всі кутні, військо ж без корогви у лави не шикується".

Коні іржуть...

Коні іржуть, а пані суботівська Хмельницька коноплі у раківці намочила, сьогодні намочила, а завтра на стернищі розстелила. Ой, сушися, конопелько, біла і довга, напряду з повісма ниток міцних...

"Ти не відаєш, Якиме, для якої надоби моя мати сушить коноплі?" — "Відаю, княже... поети живуть і в материнських помислах... поети пронесуть крізь віки твою скаргу на чарнецьких... але, Юрасю, верби завше скаржаться на вітер, що їх покривив... дуби не скаржаться... дуби ламаються, не гнуться. Хіба забув, княже, як Богуна Івана шляхта і пруссаки в Марієнбурзі, у фортеці, вабили грішми, булавою гетьманською... тільки б пристав до них Іван. Він приходив до тебе в каземат спершу п'яний од вина... далі волочили його стражники побитого і скривавленого... він же тримався свого: ні. Чом од нього ти твердості й мужності не набрався?

Мовчиш?

А Йвага Богуна прикували до стіни заліззям, прикували й щодня питали: "Служитимеш Короні? Ти лицар, прецінь, славою, як китайкою, уповитий... тебе Європа знає... Будеш гетьманувати. Або вмреш".

Він вибрав смерть.

Пам'ятаєш, той постріл у голову?! А на столі булава ясніла...

А на столі булава ясніла... ти потягнувся до булави... але шляхта тебе такого вже не потребувала, навіть шляхта тобою гидувала... і перепродала туркам".— "Я продався, Якиме, з розрахунку, думав, обросту пір'ям, силою... сам кволий... падучою слабістю сточений, я поклоняюся силі... сила завше мене ломила... сила і влада. І я снив силою і владою, щоби..."—"Не кажи, Гедеоне — Звєнжику — князю Сарматський, що прагнув, продаючи Порті Україну, Україні прислужитися. Усі кричать, коли продають ойчизну, про ойчизну. Так діялося з правіку і так чинитимуть повік".

Коні іржуть...

Коні за глухими віконницями іржуть, пані ж суботівська Хмельницька коноплі на терницях мне, на терницях мне-ламає, повісмо розчісує...

"Вчора це було... увечері.

Князь Сарматський чипів за столом, праворуч нього — безрукий Ібрагім-ага. Я притулився під стірню. А на дверях по яничару. І біля вікон по яничару. Влада і міць... ха-ха... За дверима чонгур побренькував, чонгур покликав на килим дівку-бекечу, дівку звали по-християнському Онисією; у дівки білі перса, білі руки; дівка Онисія не з одним турком ніч переспала...

Ох...

Дівка Онисія...

Вона пливла в танці раз лебедем, а раз — вуткою; манила вона князя Сарматського то зблиском стегна, то кивком голови, то оголеними

персами... вабила і посміювалась... він дурів за столом... долонями дошки кришив... і слину пускав.

Дівка Онисія витерла слину йому, до дверей ложниці довела, а потім — ліктем у груди... князь Сарматський укрився ногами... вкрився ногами і тверезів од її слів... Вона била словами: "У старих дідів я підстилкою служила... і ще послужу, доля моя гірка, гаремна, але не ляжу поруч із Гедеоном, перевертнем..."

Яничари її батогами...

Ібрагім-ага батогами...

Дівка-бекеча пухла, синіла, дівка, котра честі не мала, вище свою честь од княжої цінувала.

Дожився єси, князю Іхмеліскі, до чорної ганьби". Коні іржуть...

На коней пані суботівська Ганна Сомківна-Хмельницька не зважає, пряде вона кужіль, кужіль пряде — основу чинить, основу чинить — за кросна сідає.

Тче...

"Що, мамо, тчеш-шиєш? Мені саван... вітрило на той світ?"—"Ой тчу я товстину, тчу і мішок шию, шию для того, кого я Юрасем охрестила, для сина..."

Цієї ж таки ночі, коли в Якимовій комірчині до решти скапалася свіча, прийшли до нього Ібрагім-ага з яничарами.

Яким ждав їх. Був підголений, у чистій сорочці. Сидів на постелі і ждав.

— Дай шаблю,— сказав Ібрагім-ага. І Яким відстебнув від пояса шаблю.

— Дай каламар і перо,— і Яким простягнув списане перо і висушений каламар.

— Дай написане тобою.

Яким стояв перед турком і посміхався у посивілий вус.

— Чого не дам, того не дам. Нема... Списане мною ні мені, ні вам не належить.

— Обшукати,— звелів Ібрагім-ага.

Яничари обшарили комірчину, але за книгою і слід простиг.

— Де вона?

— На ясних зорях, на тихих водах.

— Князь Юрій — Гедеон — Звєнжик — Іхмеліскі наказав стратити тебе, Якиме Доброчине, за те, що честь княжу паплюжиш і міць його державну підриваєш.

— Якщо поетів страчують правителі, то й під владикою трон хитається. Це іздавна відомо. Поетів страчують або перших, або останніх.

І впав постріл.

Від пострілу зірвалися з припонів коні, повезли воронії князя Сарматського в Кам'янець на Турецький міст, повезли, бо вже мішок пані суботівська дошила.

Батько синові:

"...Безперечно, Богдане, є злі велети, як це не звучить парадоксально, але є і злі пігмеї, я не знаю, скільки їх треба на копу, але шкода од них не менша. Так свідчить історія. Свідчення її оправлені в дубові дошки і шкіру, сторінки прошиті струницями, ніщо з неї не викинеш.

А шаблю предка нашого тобі у спадок лишу..."

ПОСЛАННЯ ТРЕТЄ

її в селі кликали Яринкою.

Вона мала по чоловікові прізвище... прізвище навіть для неї самої було далеким і забутим, нагадувала про нього лише кілька разів у році, коли платила в сільраді страховку за хату і податок за здичавілий садок... сусіди давно садки вирубали і пустили їх з комінів синім димом, а вона, дарма, що не мала від нього жодної користі, не рубала, бо ці вишні садив її Дмитро... а ці яблуні він поливав, у стовбурах його# праця, у листках — голос. І ще її прізвище оживало тієї днини, коли давали на трудодні пшеницю... комірник Онисим жартував, підсуваючи її відомість та олівець, що тепер товаришка Коляда може зерном годувати півнів на рушниках і півні з рушників почнуть нести крашанки. Пустобрех був той Онисим, Яринка з його порожніх слів сумно посміхалася. Вона завжди сумно посміхалася, але не заперечувала комірникові, бо нащо тратити марно слова, і думала, розгонисто, по-чоловічому спритно кидаючи в полудрабки мішки, що в неділю піде на цвинтар до Дмитра... піде і, як завше, вижне серпом на його могилі покручену солому, спалить її разом з недокльованими колосками, вогонь

запахне хлібом. Дмитро понад усе любив хлібний дух... на постелі, бувало, шептав, що й вона, Яринка, пахне хлібом, а потому розпушить його могилу сапкою і посіє нову пшеничку з оцих ворків. І так рік за роком...

Доживала вона до тієї пори, яку називали бабиним літом; бабине літо покраяло її довгасте обличчя зморшками і густо повплітало в коси срібне павутиння... коли розчісувала коси, то срібло спливало в її розплескані долоні і розтікалося по плечах... срібло... а її далі кликали по-дівочому Яринкою. Інша, може, на її місці учинила б крик, гадаючи, що дівоцьке ім'я уриває жінці честі і применшує статечність, бо ті інші з її ровесниць обсіялися дітьми, вона ж з цим іменем звиклася, як звиклася з підсліпкуватою хатою у вибалку край села, з рушниками над Дмитровою фотографією... півні на рушниках що не рік блідли, мовби теж сивіли; Дмитрова фотографія жовкла і бралася плямами. Зрештою, усе навкруж мінялося на ліпше або на гірше, щось збрунь-ковувалося і квітло, а щось в'януло і никло; лише вона в душі не змінювалася, час не мав над Яринкою влади. Так само, як при Дмитрі щовечора наливала в цебер літепла і купалася... і так само щоранку появлялася на людях у білій вишиваній сорочці, ніби до клубу, а не до колгоспної роботи.

Хтось там тайно чи явно з неї кепкував, штрикаючи собі пальцем в чоло — мовляв, у Яринки не всі дома.

Хтось там з мужиків сушив зуби і казав, що баба без хлопа дуріє.

Хтось там...

Хтось там нині лементував, як над небіжчиком; хтось похапцем в'язав у вузол домашній скарб і ладував у тачку; кривий на ногу бригадир Іваньо висадив на гарбу новенький дзеркальний шифоньєр, а біля нього, як морквини, повтикував притихлих дітваків і квапно відчиняв ворота; старі Ярошенки — Влас та Горпина, яких нова хата з

мальованими віконницями навпроти, виціловували пороги, як ікони, потому осідлали плечі бесагами і пошкандибали уверх вулицею.

Вулиця — ріка каламутна.

У хмарах куряви тісно їхали і йшли сторонські з сусідніх сіл і люди по-міському вбрані; хто котив свій скарб на чортопхайках, хто гоц-кався на бричках і возах... хто верхи... хто висів на бортах грузовиків. Рікою понуро дибали діди і молодиці, пішкували дрібно дітлахи, шкутильгали поранені червоноармійці. Клапті слів, вибухи крику, плачі, с крип коліс, рев корів, гул грузовиків, яким не давали розгону — содом і гоморра. А над цими рухомими біблейськими містами, мов той же біблейський сірчаний дощ, клубилася і гусла спека, що задиміла разом чі сходом сонця... а може, спека розлилася не від сонця, а зародилася гаки у цьому збитому в тугу воживку людському печальному марші, що котився на схід... котився, утікав подалі від канонади, що погримувала її тому боці, де Кам'янець.

Яринка стовбичила на воротях висока і дебела, на її вишивані рукави густо осідав пил; уся вона посіріла і мовби закам'яніла, але й че-роз закам'янілість примічала, мовби їх навмисне підсвічували тисячами свічок, то сльозу, повислу на вусі старого Ярошенка, в котрого два сини в червоних командирах... то переляк зелений, що сканувався з обличчя бригадира Іванця... то почорнілі, як дві стулені перепічки, вуста пораненого червоноармійця... то великі, червоні від пилу і сліз очі міської молодички, що двигала на худеньких плечах дівча з білими метеликами в косичках — єдиний свій скарб... то колесо якогось воза, що нискрипувало вихилясом... то д?а рукави війська, котре пішо і кінно, праворуч і ліворуч села тирлувало полями через нескошені пшениці. Цілий великий сьогоднішній ранок увібрала в себе Яринка; душа від жахного переповнення бунтувалася, у грудях призбирувалися слова; багато слів добрих і лихих ожило в ній. Це навіть Яринці здавалося дивовижним, бо дотепер уміла жити мовчазно, сусіди, бувало, тижнями не чули її голосу... а нині, на воротях стоячи, пригорщами метала слова

на людські голови, щоб очумалися і не покидали ворогові отчу землю, бо годі земля нескоренна, коли на ній нескорені люди.

Це нічого не помагало, ні рисочки не помагало; люди її просто не чули" Яринчині мольби і закляття висихали безслідно, як краплі роси... у вуличній ріці нуртував страх, біженці жили в страсі кожен сам по собі, їх єднала лише втеча. Страх перелився і через Яринчині ворота; в жусь мить вона уявила себе самітною у рідному селі на всій Україні перед лицем ворога, і вже тепер, потонувши у тій прийдешній самотині, похопилася до повітки, щоб вивести Телепа, сліпого коня, якого сама доглядала, і викотити гарбу, скинувши спершу бочку, якою усі ці роки, відколи зав'язався колгосп, возила на поля воду для тракторів і возила воду женцям і косарям, щоб не зазнавали спраги.

Кінь повернув до неї голову, сліпі його білі очі немигаюче встромилися у неї... кінь радісно іржав, впізнавши її кроки, і ловив м'якими г-у б.'? ми жінчині долоні, теребив їх, каблучив шию, жадаючи ласки. Яр'шка і тепер вволила його забаганку, попліскувала по шиї і грудниці, розчісувала п'ятірнею гриву... кінь від насолоди перебирав розтоптаними, мов капелюхи, копитами... На якусь часинку жінка при-чабула ріку за воротами, власне, не призабула, а віддалилася од неї, щоб побути на самоті з Телепом, попестити його, нанюхатися кінського ргжого поту, подихати сухим сіном, що пахло левадами... А бочка на гарбі, й порожньою будучи, пахла водою... пахла дубовим цямринням з Глибокої криниці.

І так їй забаглося тієї первородної води...

Упала на пласт під стіною, судома здавила горло, Яринка не пам'ятала, коли востаннє плакала,— мабуть, ще в тому прадавньому молодому літі, коли куркулі вбили її Дмитра... боже, як це давно діялося; людина вочевидь відвикає і від сміху, і від плачу теж, тому її плач родився у болях, як первісток у жінки, котра завагітніла на сороковому році. Вона тамувала стогін у грудях, він розливався, як розтоплена смола, по жилах, смикав тіло конвульсіями. Кінь сполохано стриг вухами

і форкав у ніздрі, рвучись з припони, щоб заглаїти господиню і дізнатися з її долонь про причину плачу. Бідний сліпий Телепе, ти гадаєш, вона сама про це знає? Може, тужила над удовиною долею, а може, настало прощавання з цією повіткою, із здичавілим садком, з хатою, з полями, які верхи на бочці з'їздила і вздовж і впоперек, втоптуючи у колії від обіддя коліс свої дні і роки?

Бо загадала-таки Яринка втопитися у вир-ріці, котра пливла і пливла на схід. Вона вже бачила себе посеред біженців на гарбі... гарба і сліпий кінь бігли кудись... бігли пріч од війни, страхів, смертей, од чужинців. А куди? Україна велика, ще обширніша — Росія, але де межа відступу? Війська наші відступають, та рано чи пізно, а їх чекає рубіж, з якого почнуть наступ. Це їхня потреба, на те воно й військо. А вона... де її рубіж... яку потребу мають у ній люди серед цього задушливого виру?

Це не вигулькнула припадкова гадка, ні. Яринка ціле життя відчувала, що люди... ну, хай лише рідне село, один колгосп... мали в ній конечну потребу. Це нічого, що не світила орденами, як Наталка, Пилипа Кавуна донька, що не хвалили її в газетах і не шанували прилюдно у президіях... хто що собі заробив, те спожиткував... зате на сівбі, на паркому шаруванні буряковому, у лугову косовицю, а найбільше у жнива, коли село випорожнювалося мало не до ноги... село у полі спило би дніпри, Яринка виростала на найпершу людину.

Цією потребою великою і жила.

До тракторів взила воду з перших-ліпших джерел, людям — тільки з Глибокої криниці, бо напій з неї солодкий і пахучий; щось подібне до щастя будилося і засвічувало в її грудях, коли мовчки стежила, як пили воду косарі і женці... пили жадібно, просто з відра, дзвонячи зубами об криса... пили з сулій, кухлів, жбїанів... вода стікала з борід на груди, холодила... але ніхто не вмивався привезеною водою і не розливав надаремно; дехто навіть підставляв під денця жбанів долоні, як підставляють рушники, коли розкраюють хліб. Можливо, долоні жолобками стулювалися мимовільно із звички хліборобської шанувати і

крихту, і краплинку... люди пам'ятали, що наробилася Яринка біля водиці, бо то не забавка начерпати з криниці бокасту бочку, від черпання журавель у долонях аж димом куриться. А ще певніше: з пуп'янка навчили їх тато з мамою вважати у жнива воду святою.

Як би там не було, але, втоливши спрагу, косарі випрямляли спини, знову наливаючись силою, а жіноцтво від води веселіло, розкудкудакувалось; їй за воду дякували, Яринка, сміючись кутиками суворих уст, гребла подяки оберемками, і чоловіки, завше чутливі до найменшого зблиску жіночої вроди, з подивом задивлялися, як несподівано у скупій посмішці різьбилася її чорнява і трохи загадкова врода. Корній комбайнер одного разу зважився сказати їй про це; Яринка, як завжди, не відповіла, торкнула Телепа віжками: вйо!

Минулося. Минулося і не вернеться?

Як же так, люди добрі, га?

— Німці!!! — заволав хтось у ріці за ворітьми, крик той упав і до Яринчиної повітки, разом з ним десь поблизу розірвався снаряд.

Снарядами і кулями перегороджено, як тином, дорогу на схід, і Яринка залишилася у селі.

Хоч біди окупаційні й обсіли село, воно таки животіло і дихало; правда, Яринка помічала, що кожен дихає у свій кулак; придавлена глуха невпевненість блукала поміж хатами... хати, як мученики, блимали хмурими вікнами на дорогу, що знову ожила, похід тепер торочився зі сходу на захід: фашисти провадили валки наших полонених.

Полоняни брели важко.

Яринці, яка стояла на воротях, здавалось, що мука їх не лише в тому, що на них погейкували, як на худобу, і підштуркували збоку автоматами цибаті шваргуни, що роззуті бідолахи, обдерті, обсмалені боями і спекотою, а ще й тому, що западалися по коліна в землю, яку не змогли оборонити й не мали сили з тих западин висмикувати ноги... а то ж не один крок, не сто, а тисячі тисяч, і хіба дивина, що вони падали і, падаючи, ще встигали до пострілу конвоїра скрикнути: води!

Води?!

Боже, що вони справді варті без води... без води гне їх у каблук у невільницькому поході тупа приреченість. Води-и-и-и-и!!!

Чом запізніло торкнулася рани, що зветься розпачем, і не шукала для неї ліків? Даруйте, соколики, бабі недолугій, я зараз...

Борзо випхала з-під повітки гарбу з бочкою, у миг ока впрягла Телепа і огріла його хворостиною. Не сідала, як завжди, на бочку, побігла поруч з дишлем, ведучи за вуздечку коня... однією рукою вела, а другою навідліть рахувала шкапині ребра. Відколи Телеп возить з Яринкою воду, не зазнавав од неї стільки болю, як сьогодні. Це коня вибило з рівноваги; він галопував без звичної сліпої остороги, але й цього Яринці було замало, бо тягла-посмикувала за вуздечку: швидше, коню, швидше! Гарба вигуцкувала на камінні й вибоїнах, бочка глухо постогнувала, відра, збоку причеплені, товклися об клепки й обручі і теж подзвякували: швидше... борзіше... прудкіше... навпростець через пшениці!

Десь між двома горбами на середині дороги у Яринки тенькнуло в серці, що, може, марний її біг; пшеницями позавчора тракували танки з хрестами, фріци, якби могли, всю землю, аж до диких пластів, сплюндрували б і всі криниці позасипали б... хіба їм важко й Глибоку криницю умертвити... а зруб розкидати... а журавля потрощити? Вони,

вороги гармонюкові, криниць, напевно, найдужче бояться: у криницях наша сила.

Аж затерпла вся.

Кинула вуздечку коневі на шию, і він одразу безпорадно, не відчуваючи руки поводиря, зупинився, відсапуючись і погойдуючи боками, а Яринка дерлася на горб, як на Голгофу. Напочатку метнулася було летіти, небавом попленталася нога поза ногу, і не крутизна горбова пинявила тут жінчин біг, а стримувала її хвилина, що мала настати: у тій хвилині боялася зобачити замість Глибокої криниці столочений тік.

На щастя, даремні були її страхи; цямриння непорушно стояло на місці, голінастий журавель по-старому дзьобав носом припнуту цеберку... куди ж летіти журавлеві... час-бо непевний... а тут півколом обступили його і пильнували, як вартові зі списами, молоді тополі... топольки позаторік Яринка садила. Яринка на горбі геть-чисто здуріла від утіхи: крикнула причаєним, заснованим маревом полям щось веселе і зухвале, притопнула босою п'ятою і рушила в танець. Ніхто б не вгадав, що то був за танець, якого він роду, та це Яринку й не дуже обходило. Повинна ж якось відсвяткувати свою радість од того, що живе все-таки на світі Глибока криниця.

Живе, ха-ха-ха!!!

Веселість розхлюпувала навколо морем, ніби на світі не погримували гармати, мовби й не було оцього незжатого поля, згарищ, смертей, дороги, захмареної курявою. Жінка витанцьовувала, гейби збиралася водою з Глибокої криниці погасити війну і залити гітлерчуківську саранчу.

А опісля, уже втихомирена і натруджена, з відрами напоготові, присіла біля шляху в тіні своєї гарби з бочкою води і ждала полонених. Ідуть...

Передні не повірили у бочку з водою, а задні повірили у подільське марево-видіння, і учинилася колотнеча. Не помагали ні окрики конвоїрів, ні їх приклади ковані, та, певно, і кулі не примусили б полонених поминути бочку з водою. І хто знає, чи то в конвоїрів озвалася людяність, чи забавлялися вони спогляданням скіфської спраги; досить того, що Яринка безборонно цідила хлопцям у відра, у казанки, в пілотки, просто в долоні... цідила воду квапно, втішаючись у душі, що люди знову мають у ній, Яринці, потребу... цідила і мимохіть клала собі на серце зблиски очей полонян, слабі усміхи на запечених губах, а то й підморгування. Вона теж^моргала, як змовниця, косячись на шваргунів, мовляв, пийте, хлопці, вода ця не проста, з Глибокої вона криниці, нашим воріженькам й не сниться, що од неї наберетеся сили і віри. Зараз вам... усім нам до зарізу треба віри. Тому пийте, хлопці. Я ж бо не сліпа, як Телеп, виджу, що ворожба моя з бочки на вас ділає, та шварґу-нам цибатим про це ні пари з уст, хай воно залишиться між нами своїми, я нині ще не одну сотню напою. І таки напоїла ще дві валки.

На чолі третьої дибав Рудий Унтер. Унтер, певно, розгадав Ярин-чину ворожбу, бо зрешетив автоматною чергою бочку.

Вода бризнула цівками, полоняни хіба лише закропилися... хіба котрийсь хлепнув на ходу долонею... хіба котрийсь зволожив губи.

І то добре.

Яринка лежала під колесом і, не дивуючись, що її з Телепом не вбито, бо де ж тепер, коли люди мають у ній пекучу потребу, є час вмирати; пригадувала іншу скорострільну пальбу, давнішню, але не приглушену роками, таку ж виразну і тріскотливу, як оця, щойно пущена Рудим Унтером.

Тоді несла Дмитрові полуднувати.

Горів ясний день, було переджнив'я перше колгоспне, було передчуття зустрічі з Дмитром, що копав з п'ятьма іншими комсомольцями криницю у видолинку серед колгоспного масиву... криниця колгоспові конче знадобилася, бо до села далеко, а доокруж жодного джерела. Отож і взялися хлопці...

І раптом: та-та-та...

Дмитро ще жив. Шептав, що налетіли повстанці отамана Яцька Держня і посікли ось... я вмираю... а може, не вмер би, якби напився води з молодої криниці... але криниця ще не виповнилася для мене... для інших виповниться.

Виповнилася, чуєш, Дмитре, для жнив колгоспних, для сівби...

Виповнилася, чуєш, Дмитре, для полонян.

...Увечері при каганці Яринка стругала і забивала вербові кілки в дірки від куль, конопатила бочку клоччям, смолила, і при цьому не забувала припадати до бочки вухом... припадала і гатила по ній кулаком, наслухояючи, чи не деренчить. За її роботою стежив з порога бригадир Іванцьо, який вернувся додому з бігів без шафи із дзеркалом.

— Ліпше б ти, Яринко, покинула небезпечну затію, га? — радив несміливо, позираючи сторожко на ворота.— За таке дєло нова влада до стінки раз-два. Бо ж це, рахуй, сочувствіє, поміч советам... супротив новій владі. Смислиш?

Яринка мовчки переступила поріг, а заразом ніби й переступила Іванця. Скрипнув за ним перелаз... за перелазом кахикнув у кулак: "А ти козир-баба, Ярино Коляда". Від похвали всміхнулася, тепер можна налити у цебер літепла, скупатися і постелити білу постіль.

Не спалося.

Ждала.

Уперше за вервечку років не ждала Дмитра. Очікувала справдання ворожби. І навіть не здивувалася, коли ген-ген по опівночі хтось шкрябнув у шибку. Не накинула й спідниці, вибігла в сорочці на поріг. Кілька постатей насторожено тулилося за рогом хати.

— Не лякайтеся, тіточко,— виступив один наперед.— З полону втікаємо.

— Куди? — шелеснула губами.

— Війна лише починається. Хай собі фріц не думає... Більше міг не пояснювати. Вхопила його за рамено, притисла ошелешеного до грудей і цмокнула в щоку, на диво ніжну, юначу. Справдилося!

Батько синові:

"...Ех, Богдане, якби Шершунові та кухоль Яринчиної води з тієї криниці, га? А що, стежка-бо до неї не заросла й понині..."